

120STE JAARGANG - 2019 | 3 (SETP. - DEC.)

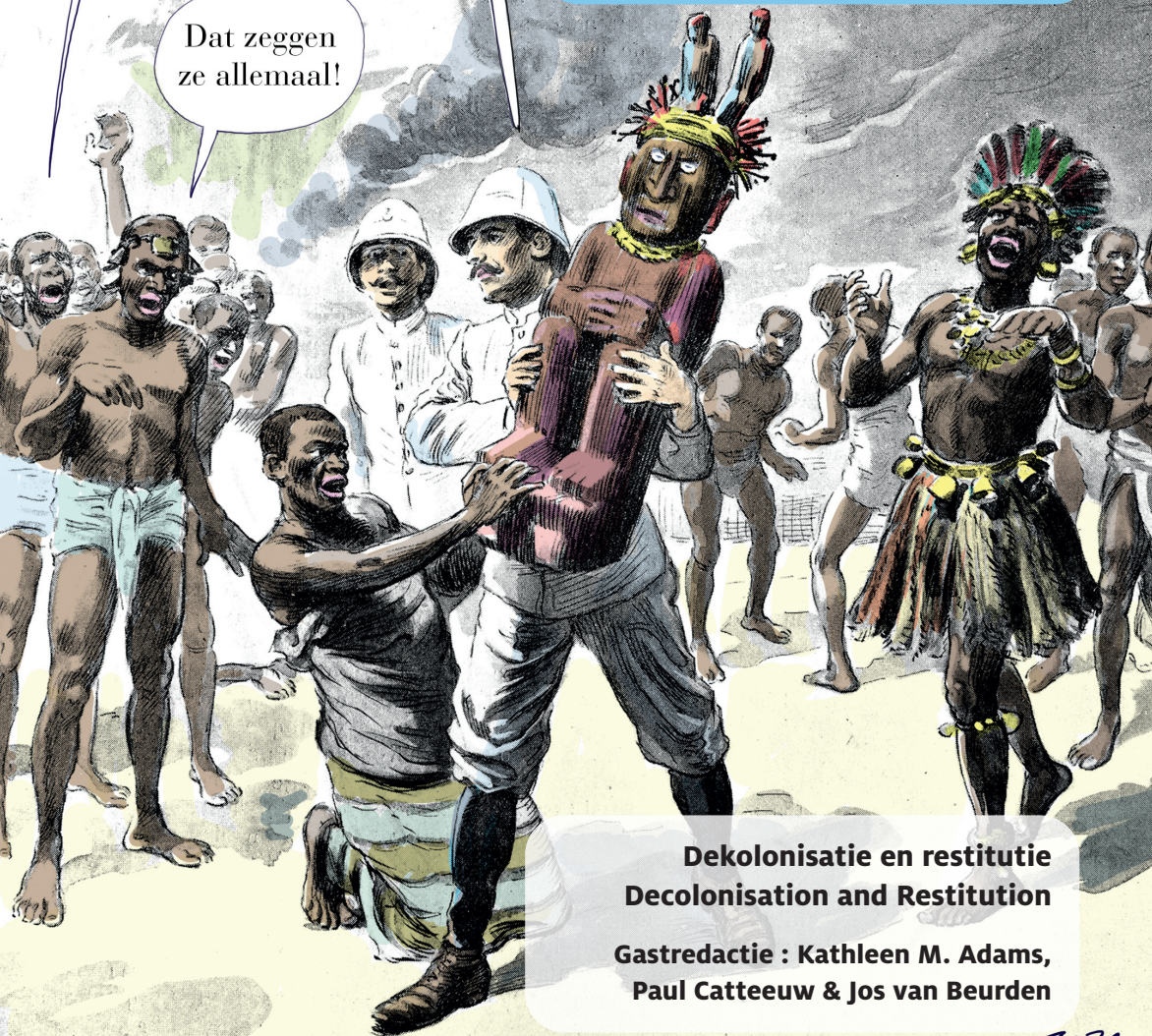
volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

Ellendeling, geef terug.
Dat hebben wij gemaakt
voor het museum in
Tervuren!

Ik b n van
het museum
in Tervuren.

Dat zeggen
ze allemaal!

**Dekolonisatie en restitutie
Decolonisation and Restitution**

**Gastredactie : Kathleen M. Adams,
Paul Catteuw & Jos van Beurden**

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van de
Vlaamse overheid,
de Universitaire Stichting van België,
het Vera Himlerfonds en Musea
en Erfgoed Antwerpen vzw

Vlaanderen
verbeelding werkt

Redactie: dr. Leen Beyers (Berchem/Antwerpen),
drs. Paul Catteeuw (redactiesecretaris; Kontich),
drs. Johan de Bruijn (Staphorst), dr. Sophie Elpers (Arnhem),
prof. dr. Hans Geybels (Leuven), prof. dr. Marc Jacobs (Brugge),
dra. Jorijn Neyrinck (Brugge), dr. Maarten Larmuseau (Kessel-Lo),
dra. Hilde Schoefs (Bilzen), prof. dr. Annick Schramme (Berchem),
em. prof. dr. Stefaan Top (eindredacteur; Rotselaar),
dr. Albert van der Zeijden (Egmond aan Zee), dra. Els Veraverbeke (Gent),
prof. dr. Johan Verberckmoes (Heverlee)
Verantwoordelijke uitgever: dr. Jur. Paul Peeters ('s-Gravenwezel/Schilde),
lic. Sigrid Peeters (Oelegem/Ranst)

Adressen

Redactie: J.B. Reykerslaan 28, 2550 Kontich, redactie@volkskunde.be
Beheer-Uitgeverij: vzw Centrum voor Studie en Documentatie,
Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde), info@volkskunde.be

Jaarabonnement

Voor België: € 24,00 – buiten België € 30,00
Voor nummers buiten abonnement: info@volkskunde.be

Het tijdschrift *Volkskunde* werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol De Mont. Alfons De Cock werd redacteur in 1894. Hij overleed in 1921. Van 1914 tot 1920 hield *Volkskunde* op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor de Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Na het overlijden van De Meyere (1938) hebben J. de Vries, M. De Meyer, P.J. Meertens en K.C. Peeters het tijdschrift voortgezet samen met de professoren J. Gessler (Leuven) en P. de Keyser (Gent). De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). De redactie bestond in 1966 (67e jaargang) uit C.C. van de Graft, H. Jamar, P. Lindemans, P.J. Meertens, M. De Meyer, K.C. Peeters, W. Roukens en H. Stalpaert; vanaf de 73e jaargang (1972) aangevuld door J. Theuwissen en J.J. Voskuil. Na het overlijden van K.C. Peeters (1975) werd, vanaf de 77e jaargang (1976), de redactie geleid door J. Theuwissen en S. Top en dit tot 2008. Tot en met 2011 was S. Top eindredacteur en redactiesecretaris. Vanaf 2012 is alleen nog sprake van de redactie, die samengesteld is zoals hierboven vermeld.

De tijd haalt ons in

Hoe het restitutedebat een lens biedt op een verschuiving in de ‘ontkenning van gelijktijdigheid’

“Ons onderzoek naar het gebruik van tijd in antropologisch discours heeft ons ertoe gebracht de gelijktijdigheid van de interpretatiekaders van de culturen, die we bestuderen, te ontkennen. De meest interessante bevinding (...) was de ontdekking van een twijfelachtige splitsing tussen de erkenning van gelijktijdigheid in etnografisch onderzoek en (...) een duistere, uiteindelijk politieke praktijk.”¹

Het huidige restitutedebat biedt een lens op de postkoloniale relaties tussen staten, musea en het middenveld. De rol van de postkoloniale ‘ander’ wordt prominenter in het publiek debat en de museumpolitiek.² Het huidige restitutedebat onthult nieuwe tendensen, zoals een hernieuwde politieke belangstelling voor relaties met Afrikaanse staten en een prominente rol van de diaspora in de maatschappelijke ruimte en de museumpolitiek. Wijst de afwezigheid van het discours van Afrikaanse beleidsmakers, activisten en academici vóór restitutie in deze nieuwe tendensen op een verdere ‘ontkenning van gelijktijdigheid’? Dit concept, in het Engels ‘denial of coevalness’, is ontleend aan de Duitse culturele antropoloog Johannes Fabian. Aanvankelijk werd het geschreven om de oorspronkelijk negentiende-eeuwse blik van het Westen, waarbij ‘de ander’ in tijd en ruimte werd bevroren, binnen de antropologie als discipline in een historisch perspectief te plaatsen.³ Het principe gaat uit van het miskennen van gelijkwaardigheid in tijd en ruimte, vertrekkende vanuit een veronderstelde westerse superioriteit. De miskende gelijke tijd met het ‘antropologisch subject’ wordt gecreëerd door wat Fabian het “allachronic

- 1 Mijn vertaling van « Our examination of the uses of Time in anthropological discourse has led us to state their general effect of thrust as the denial of coevalness to the cultures that are studied. The most interesting finding (...) was the discovery of an aporetic split between recognition of coevalness in some ethnographic research and (...) a murky, ultimately political practice ». J. Fabian, *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*. New York, 1983, p. 35.
- 2 In het artikel zal er overwegend worden verwezen naar ‘de ander’ of ‘antropologisch subject’, waarmee ik verwijs naar de mensen van de culturen die worden bestudeerd in westerse samenlevingen.
- 3 In de context van het restitutedebat verwijst ‘Westen’ en ‘westerse’ overwegend naar de West-Europese natiestaten. In dit artikel hanteer ik echter een bredere begrip van het ‘Westen’ als een sociaal-economische, politieke en ideologische constructie, in dezelfde lijn als de Frans-Antilliaanse schrijver Edouard Glissant: “Het Westen is niet in het Westen, het is een project, niet een plaats”. Mijn vertaling van “*L’Occident n’est pas à l’Ouest, ce n’est pas un lieu, c’est un projet*” uit : E. Glissant, *Le discours Antillais*. Parijs, 1981, p. 12.

discourse” – asynchroon discours – noemt, waardoor de tijds categorieën voor het (westers) zelf en ‘de ander’ worden gespleten.⁴ Deze denkwijze van Fabian ontsproot uit de tegenstelling tussen de etnografische praktijk en de politieke verhouding met het ‘antropologisch subject’.

In dit artikel wordt deze splitsing toegepast op het publieke discours en wat Fabian de duistere politieke praktijk noemt, met betrekking tot de restitutie van koloniale collecties. De Braziliaanse onderzoekers Victor Lage Coutinho en Paulo Chamon brachten de theorie van ‘de expansie van de internationale maatschappij’ van Hedley Bull en Adam Watson, academici die aanzienlijk bijdroegen aan de studie van het internationaal systeem in verband met de ‘ontkenning van gelijktijdigheid’. Zij stellen dat deze ontkenning een tactiek is voor het rechtvaardigen van een westerse expansielogica in de internationale relaties. Postkoloniale relaties tussen voormalige kolonies en metropolen bouwen verder op deze ‘ontkenning van gelijktijdigheid’.⁵ Sarah Van Beurden, gespecialiseerd in historische relaties tussen België en Congo, ontrafelde hoe een Belgisch ontwikkelingsdiscours over een zogenaamd gedeeld cultureel erfgoed de ongelijke relaties met Congo verbergt.⁶ Thomas Hylland Eriksen stelde vast hoezeer het cultuurconcept van de UNESCO inspeelt op identiteitspolitiek.⁷ In het artikel worden deze complementaire theses overgenomen om restitutie als begrip te kaderen in een asynchroon westers discours. Betekent dit in de Belgische context dat politieke uitspraken niet synchroon lopen met Congolese stemmen over teruggave?

Dit artikel biedt een kritische reflectie over verschillende belangen in het restitutedebat.

In het eerste deel van de tekst wordt er ingegaan op de juridische internationale en Belgische context. Het onduidelijke karakter van internationale juridische kaders verhinderde de teruggave van koloniale collecties naar Afrikaanse staten. In 2017 tekende er zich echter een verandering af in het Europese politieke discours over restitutie. Hiertegenover stond een continue claim op koloniale collecties van Afrikaanse staten. Er wordt een parallel getrokken met de Belgische context, waar een discours van onderuit vóór restitutie in contrast staat met een onduidelijk politiek discours. In het tweede deel wordt de impact van het postkoloniale denken en ‘decoloniality’⁸ in het museumlandschap onder de loep genomen. Hierin speelde het

4 Ibid., p. 173.

5 H. Bull & A. Watson, *The expansion of International Society*. Oxford, 2019; P.H. Chamon & V. Lage Coutinho, ‘Resisting the denial of coevalness in International Relations: provincializing, perspectivism, border thinking’, *Revista Brasileira de Política Internacional* 2 (52), 2016, p. 1-17.

6 S. Van Beurden, ‘Restitution or Cooperation? Competing Visions of Post-Colonial Cultural Development in Africa’, *Global research Papers* 12. Duisburg, 2015, p. 5-25.

7 T.H. Eriksen, ‘Between universalism and relativism: a critique of the UNESCO concept of culture’, in: J. K. Cowan, M.-B. Dembour, & R. A. Wilson, *Culture and Rights. Anthropological Perspectives*. Cambridge, 2005, p. 127-148.

8 ‘Coloniality’ is een concept van postkoloniaal theoreticus Walter D. Mignolo voor het benoemen van een aanhoudende en opnieuw samengestelde dominantie op vlak van kennis, gender, economie en natuur van westerse landen over niet-westerse landen in T. Laely, M. Meyer & R. Schwere, *Museum Cooperation between Africa and Europe. A New Field for Museum Studies*. Bielefeld, 2018, p. 188.

‘antropologisch subject’ de afgelopen decennia een prominente rol en kwam het verband tussen collecties en brongemeenschappen steeds meer op de voorgrond te staan.⁹ Dit brengt nieuwe antwoorden in relatie tot ‘de ander’ en de koloniale collecties in het huidige restitutedebat naar voren. Op deze manier wordt begrepen hoe het huidige restitutedebat een katalysator is in de verschuiving van de ‘ontkenning van gelijktijdigheid’.

Words matter

Voor de beweging van culturele objecten van één staat naar een andere staat worden in het algemeen termen zoals ‘restitutie’, ‘teruggave’ en ‘repatriëring’, afwisselend door elkaar gebruikt. De historicus Elazar Barkan onderschrijft de impact van woordenschat op het restitutedebat. Hij stelt dat de internationale juridische en politieke onduidelijkheid mogelijke restitutieprocessen wegkaapt van Afrikaanse staten.¹⁰ Voor een internationale classificatie van de termen ‘teruggave’, ‘restitutie’ en ‘repatriëring’ verwijs ik naar de classificatie van Wojciech W. Kowalski. ‘Teruggave’, algemeen onthaald als een neutralere term, wordt in deze classificatie gebruikt in situaties waar culturele goederen van één staat naar een andere werden overgebracht gedurende een periode van koloniale bezetting en in situaties waar culturele goederen illegaal uit een staat werden geëxporteerd. ‘Restitutie’ wordt gebruikt in gevallen waar een inbreuk is gepleegd op het verbod op diefstal of plundering van culturele goederen, opgelegd in geval van een nationaal bindende wet. Dit houdt een erkenning van een misdrijf of strafbaar feit in. ‘Repatriëring’ wordt in uitzonderlijke situaties gebruikt als een subcategorie van herstel tussen staten of gemeenschappen en staten, en is eerder een morele verplichting tegenover inheemse gemeenschappen dan geënt op het eigendomsrecht, zoals bij ‘restitutie’ en ‘teruggave’.¹¹

Gezien de moeizame omgang met het koloniale verleden in België is een erkenning van de toe-eigening van koloniale objecten ten tijde van de kolonisatie als breuk een belangrijk element. In het artikel wordt daarom een bewuste voorkeur gegeven aan de noemer ‘restitutie’ om zowel het debat als toekomstig proces te omschrijven.

- 9 In het museologisch literatuurcorpus van museologische studies wordt steeds verwezen naar *source communities* om de gemeenschappen van oorsprong van objecten en representatie te benoemen. Verder in de tekst wordt hiervoor de vertaling ‘brongemeenschappen’ gebruikt. L. Tythacott & K. Arvanitis, *Museums and Restitution: New Practices, New Approaches*. Londen, 2016; V. Golding & W. Modest, *Museums and Communities: Curators, Collections and Collaboration*. Londen, 2013; C. Kreps, *Liberating Culture: Cross-Cultural Perspectives on Museums, Curation and Heritage Preservation*. Londen, 2013.
- 10 E. Barkan, ‘Amending historical injustices’, in: E. Barkan & R. Bush, *Claiming the Stones, Naming the Bones: Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity*. Los Angeles, 2003, p. 16-46.
- 11 Een inzichtelijke analyse van deze classificatie in: C. Forrest, *International Law and the Protection of Cultural Heritage*. Londen & New York, 2012, p. 136-145.

1. Wie bepaalt de politieke agenda?

Het restitutedebat over koloniale collecties in Europese wereldmusea kwam recentelijk in meerdere West-Europese landen op de voorgrond te staan. Kort na zijn benoeming in 2017 beloofde de Franse president Emmanuel Macron de restitutie van Afrikaanse objecten uit Frankrijk. In het voorjaar van 2018 nodigde de Duitse bondskanselier in aanwezigheid van de directie van het Humboldt Forum president Macron uit. Op 29 augustus 2018 resulteerde dit in de repatriëring van menselijke resten naar Namibië, gepaard gaande met eisen voor herstel en verontschuldigingen in Berlijn.¹² Kortom, Emmanuel Macrons speech op 28 november 2017 in de panafrikaanse aula van de universiteit van Ouagadougou bracht de Europese erfgoedgemeenschap in beweging ten voordele van restitutie. Macron sprak zich uit over de noodzaak aan teruggave van Afrikaans cultuurbezit om de economische band tussen Europa en Afrika in alle gelijkwaardigheid te herstellen: “De revolutie waardoor de jeugd zich omhoog kan tillen, is die van innovatie, en daarmee van ondernemerschap. Dit is de enige revolutie die de 450 miljoen banen kan opleveren die Afrika nodig zal hebben tegen 2050 (...). Verder stelde Macron hoe “het beste eerbetoon (...) niet alleen aan deze kunstenaars (...), maar ook aan die Afrikanen of Europeanen die hebben gevochten om deze werken te redden, alles doen om deze werken terug te doen keren.”¹³ De Franse president brak het westers

Afb. 1: Emmanuel Macron spreekt aan Universiteit van Ouagadougou op 28 november 2017. © Ludovic Marin (AFP/Getty).

12 P. Starzmann, ‘Völkermord an Herero und Nama: Wann wird sich Deutschland entschuldigen?’, *Tagesspiegel*, 23-07-2018, <https://www.tagesspiegel.de/politik/voelkermord-an-herero-und-nama-wann-wird-sich-deutschland-entschuldigen/22942938.html> (30-05-2019).

13 Mijn vertaling en interpretatie van « Cette révolution qui permettra le sursaut de la jeunesse, c’est celle de l’innovation et avec elle de l’entreprenariat. C’est la seule révolution qui peut apporter les 450 millions d’emplois dont l’Afrique aura besoin d’ici 2050 (...). Mais le meilleur hommage que je peux rendre non seulement à ces artistes mais à ces Africains ou ces Européens qui se sont battus pour sauvegarder ces œuvres c’est de tout faire pour qu’elles reviennent ». In : E. Macron, ‘Discours d’Emmanuel Macron à l’université de Ouagadougou’, *Elysee.fr*, 28-11-2017, <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2017/11/28/discours-demmanuel-macron-a-luniversite-de-ouagadougou> (30-05-2019).

continuüm in het benadrukken dat de Afrikaanse jeugd toegang moet krijgen tot hun erfgoed. In 2016 steunde zijn voorganger François Hollande nog op het onontvreemdbaar karakter van museumcollecties in de Franse erfgoedwet om de restitutievraag van Benin te weigeren. Macron maakte hiermee een publieke claim op de invulling van toekomstige restitutieprocessen. Restitutie van koloniale goederen is echter reeds sinds de jaren zeventig een continue onderhandeling in de internationale betrekkingen.

Over de internationale erfgoedarena

In de nasleep van de onafhankelijkheid van voormalige kolonies nam de conservatie en bescherming van erfgoed geleidelijk aan meer ruimte in dan het verzamelen van objecten. Tot na de wereldoorlogen werd internationaal aangenomen dat inbeslagname van cultuurgood een vanzelfsprekend privilege was van de overheersende macht. De verovering van cultuurgood gedurende de nazibezetting bracht deze denkwijze in het gedrang. Na de Tweede Wereldoorlog werd erfgoed een belangrijk instrument in internationale en nationale belangen. Gepaard met de vorming van een internationaal kader voor de veroordeling van misdaden door het naziregime werd de Conventie van Den Haag in 1954 geschreven om de bescherming van cultuurgood internationaal in conflictsituaties te garanderen.¹⁴ Internationaal zijn er twee conventies die het debat over cultuurgood tot op heden beïnvloeden. In 1970 werd een niet-bindend kader door de UNESCO geschreven: de UNESCO-conventie inzake illegale handel in culturele goederen, officieel *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property* en in 1995 werd de “UNIDROIT-convention on stolen or illegally exported cultural objects” gepubliceerd.

Een toename van de illegale handel van (kunst)voorwerpen zorgde ervoor dat de Werelderfgoedorganisatie de conservatie van erfgoed in het Westen wilde veiligstellen. De conventie diende onwettig cultuurbezit, op basis van diefstal, plundering of overmacht, te voorkomen. Betrokken staten werden vanuit deze logica aangemoedigd om teruggaveprocessen, zonder bindende afspraken, te starten.¹⁵ Ondanks een non-retroactieve invulling van de voorgestelde regulering werden Afrikaanse leiders aangemoedigd om te wijzen op de Europese verantwoordelijkheid in de onderontwikkeling van Afrika ten gevolge van de slavernij en de kolonisatie.

In 1973 werd één van de eerste eisen tot restitutie van gestolen culturele goederen door de president van Zaïre Mobutu Sese Seko naar voren geschoven. In oktober 1973 werd de resolutie 3178 voor de terugkeer van gestolen voorwerpen tijdens de kolonisatie, ingediend door toenmalig Zaïre en Senegal, aangenomen tijdens de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in New

14 A.F. Vrdoljak, 'Restitution of cultural properties trafficked during colonization: A human rights perspective', in: Korean National Commission for UNESCO (red.), *Strategies to build the International Network for the Return of Cultural Property*. Seoul, 2012, p. 197.

15 B. Zeynep, *Lutter contre le trafic illicite de biens culturels: guide pratique pour les autorités Judiciaires et les forces de l'ordre européennes*. Parijs, 2019, p. 35-36.

Afb. 2: Speech President Mobutu Seseko voor de Algemene Raad van de Verenigde Naties op 4 oktober 1971.
© Fotoarchief van de Verenigde Naties in New York.

York.¹⁶ Deze resolutie verklaarde hoe de volledige verwijdering van Afrikaanse culturele objecten in de context van de kolonisatie de ontwikkeling van een eigen nationale cultuur onmogelijk maakte en hoe de directe teruggave van deze objecten in het teken van herstel en internationale coöperatie stond.¹⁷ Ondanks een provocatieve speech voor de algemene vergadering van de VN tegen het ongebonden en non-retroactieve karakter van de UNESCO-conventie van 1970, werd weinig gehoor gegeven aan de eisen van Mobutu Sese Seko. Volgens Sarah Van Beurden is één van de argumenten hiervoor het universele principe van de Werelderfgoedconventie van 1972, waarin alle werelderfgoedsites werden gezien als erfgoed van de mensheid.¹⁸ Het gevolg was dat claims op culturele goederen in een nationale context irrelevant werden.¹⁹ Bovendien zou het universeel karakter van objecten juridische acties tussen staten tegen illegale kunsthandel tenietdoen.²⁰ Een groeiend besef dat de UNESCO-conventie zich toespitste op de specifieke routes van koloniaal cultuurbezit suggereerde opnieuw een morele plicht en verantwoordelijkheid in het rechtmatig verdelen van cultuurbezit. In 1995 werd de complementaire

16 J. Raj Isar, 'UNESCO, Museum and Development', in: W. Modest, & P. Basu, *Museums, Heritage and International Development*. Londen & New York, 2014, p. 50.

17 Dit wil niet zeggen dat de culturele politiek van het Mobutu-regime louter gericht was op de vorming van een collectief geheugen, intengendeel, *authenticité* was ter legitimatie van het autoritair regime.

18 S. Van Beurden, *Authentically African. Arts and the Transnational Politics of Congolose Culture*. Ohio, 2015, p. 116.

19 Antropoloog Thomas Hylland Eriksen stelde vast hoe het universaliserend principe van de UNESCO tevens afstand neemt van het mono-etnisch model van de natiestaat en identiteitspolitiek in de internationale arena bevordert: T.H. Eriksen, *Between universalism and relativism*, p. 133.

20 E. Barkan, *Amending historical injustices*, p. 41.

UNIDROIT-conventie geschreven met een nog grotere gevoeligheid voor de koloniale context. UNIDROIT ging immers een stap verder in het veiligstellen van de terugkeer van culturele objecten naar hun land van herkomst.

De juridische relevantie van de UNESCO- en UNIDROIT-conventie liet echter, volgens restitutiekenners Jos Van Beurden, op zich wachten.²¹ Aanvankelijk werd het legaal restitutiekader gevoed vanuit een traditionele erfgoedlogica in het Westen. Natiestaten werden erkend als rechtmatige bewakers van erfgoed. Beide conventies leken niet gericht te zijn op toekomstige restitutieprocessen naar Afrikaanse staten. De conventies zijn immers niet meer dan potentiële instrumenten om restitutie mogelijk te maken, maar blijven afhankelijk van een ongelijke verhouding tussen wat Zusanna Zeynep ‘marknaties’, waar erfgoed zich hoofdzakelijk bevindt, en ‘bronnaties’, waar het erfgoed oorspronkelijk vandaan komt, noemt.²²

Het recente pleiten voor restitutie van Afrikaanse landen tijdens de UNESCO-conferentie over de circulatie van cultuurofgoed in juni 2018 voor de restitutie van Afrikaans cultuurbezit aanvaardt het soms verwarrende universele cultuurconcept van de UNESCO. Maar het discours bracht tegelijk culturele soevereiniteit opnieuw op de voorgrond. Afrikaanse vertegenwoordigers drongen aan op snelle oplossingen en het ontmantelen van juridische obstakels. Ze benadrukten hoe Afrikaanse staten klaar zijn voor het borgen en waarderen van cultuurbezit. Patrice Talon, president van Benin, gaf aan waarom culturele objecten essentieel zijn voor de geschiedenis, identiteit en ontwikkeling van naties en volkeren. De minister van cultuur van Senegal, Abdou Latif Coulibaly, accentueerde hoe restitutie van koloniale collecties juridisch en politiek legitiem is, en dat Afrika klaar is om collecties in musea “naar de standaarden” van westerse instellingen te huisvesten.²³

De universele claim van gedeeld erfgoed, weliswaar geconcentreerd in Europese musea, werd in de nasleep van deze conferentie gedeconstrueerd door Afrikaanse erfgoedkenners. De universele claim van de ‘Verklaring van de universele musea’ van 2002 kon niet als voorwendsel dienen voor een imperialistische ideologie, aldus Kwame Opoku, ambassadeur van de economische gemeenschap van West-Afrikaanse staten (ECOWAS).²⁴ In de

21 J. Van Beurden, *Treasures in trusted hands. Negotiating the future of colonial cultural objects*. Leiden, 2017, p. 99.

22 Z. Veres, ‘The Fight against Illicit Trafficking of Cultural Property’, *Santa Clara Journal of International Law*, 2014, p.113.

23 Alle tussenkomsten: *Circulation of cultural property and shared heritage: What new perspectives*, <https://www.youtube.com/playlist?list=PLWuYED1WVJIP6JQXqmcSSYBD0ppOxN96T> (01-06-2018).

24 K. Opoku, *Is The Declaration On The Value And Importance Of The “universal Museums” Now Worthless? Comments On Imperialist museology*, 2-02-2010, <https://www.modernghana.com/news/265620/is-the-declaration-on-the-value-and-importance-of-the-unive.html> (20-03-2019); S. Van Beurden, ‘The Pitfalls of Shared Heritage’, *Blog How to move on with Humboldts collection. Rethinking ethnographic collections*, 2018, <https://blog.uni-koeln.de/gssc-humboldt/the-pitfalls-of-shared-heritage/> (19-09-2019); *International Conference of leaders and thinkers examines new perspectives for displaced heritage*, 2018, <https://en.unesco.org/news/international-conference-leaders-and-thinkers-examines-new-perspectives-displaced-heritage> (19-09-2019); G. Abungu, ‘The Declaration: A Contested Issue’, *ICOM News*. Parijs, 2004, p. 5.

verklaring werd het idee van één wereld waar het Westen asiel geeft aan deze voorwerpen onthutst onthaald op het Afrikaanse continent. Kortom, de visie veronderstelde dat cultuurbezit uit de hele wereld in de beste omstandigheden in universele (westerse) musea diende te worden bewaard. Volgens erfgoedkenner Peter van Mensch vertrekken wereldmusea van een politieke Europese agenda en wordt vanuit deze visie nog steeds een onderscheid tussen lage en hoge cultuur gemaakt.²⁵ Met andere woorden het concept van de wereldmusea en het universele principe ervan verbergen een voortdurende 'ontkenning van gelijktijdigheid'. Volgens Victor Coutinho en Paulo Chamon rechtvaardigt deze verdere 'ontkenning van gelijktijdigheid' een dominant westers discours in de internationale betrekkingen.²⁶ In de voortzetting van het restitutie debat eindigt de dialoog tussen voormalige metropolen en kolonies herhaaldelijk in een *quid pro quo*. Aan de ene kant wordt een discours gevormd met de nadruk op 'restitutie', 'reparatie', 'roof' en 'rechten' vanuit Afrikaanse staten, met aan de andere kant een asynchroon discours over 'teruggave', 'ontwikkeling' en 'samenwerking' vanuit westerse staten.

Macrons culturele belofes werden voorafgegaan door een voorstelling van gemeenschappelijke economische en militaire belangen tussen de Europese Unie en de Afrikaanse Unie.²⁷ De reacties van westerse staten op restitutieclaims van koloniale collecties geven echter geen blijk van erkenning van de diepgewortelde onrechtvaardigheden van de kolonisatie. De Franse kunsthistoricus Bénédicte Savoy en de Senegalese econoom en schrijver Felwine Sarr omschreven restitutie als een symbolisch en economisch herstel in hun rapport voor de Franse overheid.²⁸ In het rapport werd een volledige restitutie van culturele objecten, voortkomend uit militaire en wetenschappelijke expedities ten tijde van de kolonisatie en illegaal getransporteerde culturele objecten na de onafhankelijkheden, verdedigd.²⁹ Hoewel de vernieuwende studie door Afrikaanse landen werd gevierd, kreeg het in Europa een terugval.³⁰

Criticasters, waaronder objecthandelaren en Europese musea, benadrukten dat het rapport Sarr-Savoy zich beperkt tot een verleden van koloniale overmacht dat vandaag niet meer reëel, noch relevant is. Tenslotte werd het rapport door Belgisch advocaat Yves Bernard-Debie als "onbruikbaar" geclassificeerd, omdat kunsthandelaren helemaal niet werden geconsulteerd. De kunsthandelaren stellen zich de vraag: naar wie moeten de culturele objecten worden gestuurd? In dezelfde lijn stelden internationale advocaten dezelfde vragen: behoren

25 P. van Mensch, 'Integral and integrated: counter-movements in museum practice', in: R. Kistemaker, L. Meijer-van Mensch & T. Van Kessel, *A dialogue between professionals from African countries, the Netherlands and Belgium*. Amsterdam, 2010, p. 38-42.

26 P.H. Chamon & V. Lage Coutinho, *Resisting the denial of coevalness*, p. 7-8.

27 H. Garreth, 'President Macron, African art and the question of restitution', *The Financial Times*, 20-01-2018, <https://www.ft.com/content/be73f54c-ad30-11e8-8253-48106866cd8a> (30-05-2019).

28 F. Sarr en B. Savoy, *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain. Vers une nouvelle éthique relationnelle*. Parijs, 2018, p. 75.

29 Ibid., p. 52-53.

30 K. Brown, 'The Idea Is Not to Empty Museums', *Artnet*, 24-01-2019, <https://news.artnet.com/art-world/restitution-report-critics-1446934> (30-05-2019).

de objecten staten, gemeenschappen of particulieren toe?³¹ Het rapport zou tenslotte gecombineerde of alternatieve vormen van restitutie, zoals virtuele toegang tot collecties of vernieuwend bruikleenbeleid tenietdoen. In 2019 plant de Franse president een top in Parijs met vertegenwoordigers van Afrikaanse landen om een uitwisselingsbeleid voor te stellen. Macron komt hiermee tegemoet aan de kritiek van kunsthandelaars en Europese musea.

De politieke uitkomst van de gelijktijdige uitspraken van Macron in Ouagadougou wijzen niet op consultatie van Afrikaanse staten. Er wordt immers nauwelijks gewag gemaakt van de inhoudelijke bestaande restitutieclaims van Afrikaanse staten. Toen president Macron een zaal vol Burkinese studenten trotseerde, was een gelijktijdig en ontvoogdend discours onvermijdelijk, zoals Johannes Fabian hiervoor verwijst naar het “etnografische heden”, maar de politieke praktijk wees op een andere invulling van restitutie. Zo blijkt teruggave onderhandelbaar te zijn, maar herstel een “ridicuul idee”, stelde Macron in een interview in Ghana na zijn statement in Ouagadougou.³²

Restitutie, de achillespees van België

Met een stijgende restitutievrage op de internationale agenda kon België niet achterblijven. Zo bleek met de heropening van het AfricaMuseum in Tervuren op 8 december 2018. De heropening gaf aanleiding tot oproepen van museumonderzoekers, activisten en diaspora voor dekolonisatie van het museum en onmiddellijke restitutie van gestolen culturele objecten. Dit werd onder andere neergeschreven in twee open brieven. In de eerste brief, die verscheen op 25 september 2018, pleitten 36 Congo-experts, onder wie Afrikaanse hoogwaardigheidsbekleders voor een radicale restitutie.³³ Op 17 oktober 2018 onderschreven 58 academici, musea- en erfgoedprofessionals voor de teruggave van Afrikaanse objecten van België naar Congo een tweede open brief. De eerste briefschrijvers zetten hun schouders onder de inspanningen van CRAN (Conseil Représentatif des Associations Noires) en pleitten voor een volledige terugkeer van gestolen Congolese objecten naar Afrika. De heropening van het AfricaMuseum werd aangegrepen om op te roepen tot een moratorium van het museum indien restitutie niet op de agenda werd gezet. In de tweede brief beklemtoonden de ondertekenaars de noodzaak

31 P. Vermaas, ‘Er zijn ook zorgen om restitutie Afrikaanse kunst’, *NRC.nl*, 03-05-2019, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/11/26/macron-roofkunst-benin-snel-terug-a2756586> (30-05-2019); J. F. Hel Guedj, ‘Rendre ou ne pas rendre: l’afrique reprendra-t-elle ses esprits?’, *Echo*, 03-05-2019, <https://www.lecho.be/culture/general/rendre-ou-ne-pas-rendre-l-afrique-reprendra-t-elle-ses-esprits/10075371.html> (30-05-2019); E. Campfens, ‘Stolen goods do not fare well, seek fair solutions for looted art’, *Looted Art*, 16-03-2018, <https://www.lootedart.com/news.php?r=SY3SA7635001> (22-05-2019).

32 C. Delistraty, *C. Macron’s Pledge to Return African Artefacts Ignores Deeper Colonial Injustices*, 2017, <https://frieze.com/article/macrons-pledgereturn-african-artefacts-ignores-deeper-colonial-injustices> (20-02-2019).

33 Collectif des Signataires, *Carte blanche: la Belgique est à la traîne sur la restitution des trésors coloniaux*, https://plus.lesoir.be/180528/article/2018-09-25/carte-blanche-la-belgique-est-la-traine-sur-la-restitution-des-tresors-coloniaux?_ga=2.238945798.782827378.1569579688-1636955796.1569579688 (25-09-2018).

van een open dialoog los van juridische beperkingen en investeringen in herkomstonderzoek. Om restitutie, voorbij verlengde bruikleentermijnen en reizende tentoonstellingen van collecties, mogelijk te maken moesten musea bovendien transparanter functioneren.³⁴

De politieke respons beperkte zich tot intentionele verklaringen met betrekking tot restitutie. Tijdens de conferentie 'Sharing Past and Future: Strengthening African-European Connections' van het Egmont Instituut, toegelegd op internationale relaties, in het bijzonder met Centraal-Afrika, verklaarde de toenmalige Belgische minister van Buitenlandse Zaken, Didier Reynders, dat België bereid is koloniale culturele objecten terug te brengen naar Afrika.³⁵ Alexander Decroo benadrukte het belang en de openheid ten aanzien van restitutie bij de heropening van het AfricaMuseum op 8 december 2018.³⁶ Net als Macron verwezen Reynders en Decroo naar samenwerking, ondernemerschap en betrokkenheid van de Afrikaanse jeugd en de diaspora in een "gedeeld verleden".

In 2003 organiseerde de Belgische Senaat, ter opvolging van de Caïro-top in 2000 over "de kwestie van de terugkeer van culturele goederen", een colloquium over hetzelfde thema. Sinds de Caïro-top kreeg België het voorzitterschap van een dialoog tussen Europa en Afrika om een gemeenschappelijk standpunt voor te bereiden met betrekking tot de restitutie van gestolen culturele goederen. Tijdens het colloquium in de Belgische Senaat werd de uitvoerige voorbereiding en bijdrage van de Afrikaanse ambassadeurs benadrukt, maar bleek het Belgisch engagement gering. De Afrikaanse eisen werden als niet coherent en haalbaar ingeschat en zouden dus opnieuw moeten worden aangepast.³⁷ Op 31 maart 2009 trad België toe tot de UNESCO-conventie. Er werd een ambtelijk overlegplatform 'Invoer, uitvoer en restitutie van cultuurgooederen' tussen de drie gewesten (cultuur is geen nationale bevoegdheid) opgericht. Het platform had de omzetting van de nationale wetgeving conform de UNESCO-conventie tegen 2011 als kernopdracht. Het overlegplatform kwam echter nauwelijks samen en vanuit de federale overheid bleven officiële uitspraken over restitutie uit.³⁸ In 2016 werd een eerste schriftelijke vraag met betrekking tot menselijke resten in de Belgische Senaat gesteld. Op de vraag of het AfricaMuseum

34 K. D'hamers, *Restitutie moet kunnen*, 2018, <https://faro.be/blogs/katrijn-dhamers/restitutie-moet-kunnen> (18-09-2019); A. Lauro, 'Carte blanche: «Dix idées reçues sur la colonisation belge»', *Le Soir*, 8-03-2019, <https://plus.lesoir.be/211032/article/2019-03-08/carte-blanche-dix-idees-recues-sur-la-colonisation-belge> (18-09-2019).

35 D. Reynders, 'Clôture de la Conférence Sharing past and future – Reflecting African-European connections', <https://www.didierreynders.be/cloture-de-la-conference-sharing-past-and-future-reflecting-african-european-connections/> (20-09-2018).

36 A. Decroo, *Toespraak heropening Africamuseum*, <https://alexanderdecroo.be/heropening-koninklijk-museum-centraal-afrika/> (8-12-2018).

37 *De restitutie van culturele goederen: welke rol voor België?* (Handelingen – Annalen), Belgische Senaat, Brussel, 01-03-2003.

38 S. De Bethune, 'Overlegplatform 'Invoer, uitvoer en restitutie van cultuurgooederen' - Samenstelling en werking', *Schriftelijke aanvraag aan Minister Sven Gatz*, Vlaams parlement, 7-04-2017; K. Segers, 'Invoer, uitvoer en restitutie van cultuurgooederen - Versterking overlegplatform', *Schriftelijke aanvraag aan Minister Sven Gatz*, Vlaams parlement, 03-12-2018.

menselijke resten bewaarde werd positief geantwoord. De onduidelijke herkomst van de menselijke resten maakte restitutie niet haalbaar. Na DNA-onderzoek werd duidelijk dat de twee mummies in kwestie herders waren uit de Kivustreek in Oost-Congo uit het einde van de negentiende eeuw. Desalniettemin besloot men in 2016 niet te spreken over teruggave.³⁹ In 2017 schreef de Strategische Adviesraad voor Cultuur, Jeugd, Sport en Media (SARC) een rapport op vraag van de Commissie voor Gemeenschapsbevoegdheden van de Senaat. België bleek op vlak van bestrijding van illegale handel in culturele goederen en voor de omzetting van de Belgische wetgeving achterstand op te lopen. Zo bleek dat “andere landen van de EU met veel onbegrip en enig ongeloof naar deze situatie” keken.⁴⁰ Het aanbevelingsrapport van de SARC bevestigt de beperkte inspanningen ter bescherming van culturele goederen en de bestrijding van illegale trafiek van de Belgische overheid. Kortom de politieke wil om restitutie te faciliteren staat in scherp contrast met de politieke verklaringen ten gunste van restitutie. Naar voorbeeld van de Frans-Afrikaanse “diaspora” werden de afgelopen jaren publieke tussenkomsten, sociale media en pers belangrijke kanalen voor een startende restitutiecampagne in België. Niet vanuit de overheid of ‘bevoegde’ instellingen, maar vanuit het middenveld en de academische sector werden concrete eisen geformuleerd tot restitutie van menselijke resten en culturele objecten.

Net zoals de Amerikaanse onderzoeksjournalist Hochschild de wreedheden van Congo Vrijstaat aan het licht bracht in de bestseller *King Leopold's Ghost*, onthulde de Belgische journalist Bouffieux in de Belgische uitgave van het Franse tijdschrift *Paris Match* het onderzoek over de aanwezigheid van menselijke resten aan een breed Belgisch publiek. Hiervoor steunde hij op het herkomstonderzoek van de Belgische antropoloog Maarten Couttenier.⁴¹ Bouffieux schreef een dossier over de Belgische generaal Émile Storms, en meer bepaald over het verhaal achter de schedel van Congolese chef van de Tabwagemeenschap Lusinga Iwa N’Gombe, steunend op onderzoek naar menselijke resten en herkomst van collecties, en archiefbezoeken aan het Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen en het AfricaMuseum in Tervuren.⁴² Het onderzoek bracht het gewelddadig koloniaal verleden opnieuw aan het licht. Bouffieux stelde vast dat de dossiers onvolledig waren. Het Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen nam pas dertig jaar na de overdracht van de menselijke resten de inventarisatie in handen. Zijn onderzoek mondde uit in een uitvoerige website over het Lusinga-verhaal, met essays, krantenartikelen en publieke activiteiten over ethisch-politieke

39 B. Anciaux, *Schriftelijke vraag 6-1015*, Belgische Senaat, Brussel, 31-08-2016.

40 *Advies bij het verzoek tot opstellen van een informatieverlag betreffende de optimalisering van de samenwerking tussen de federale overheid en de deelstaten inzake de bestrijding van kunstroof*, SARC, 1-12-2017, p. 2.

41 Maarten Couttenier deed onderzoek naar de herkomst van koloniale collecties en menselijke resten. Voor een overzicht van de ontwikkeling van de fysieke antropologie: M. Couttenier, ‘Fysieke antropologie in België en Congo 1883-1964. Levende tentoonstellingen’, in: S. Allegaert en B. Sliggers (Red.), *De exotische mens. Andere culturen als amusement*. Tiel, 2009, p. 96-113.

42 M. Couttenier, *De ethiek van het verzamelen en tentoonstellen van menselijke resten*. Paper gepresenteerd op de Nocturne van de tentoonstelling ‘De tentoongestelde mens. Andere culturen als amusement’, Museum Dr. Ghuislain, Gent, 2009.

repercussies van de aanwezigheid van menselijke resten uit de voormalige kolonie.⁴³ Een gelijkaardige inzet was de campagne van de Belgische BAMKO-Cran, waar restitutie als morele verplichting naar voren werd geschoven. De campagne van BAMKO-Cran leidde tot de conferentie ‘La restitution: une question morale ou juridique?’ van 16 oktober 2018 in het Franstalig Brussels Parlement. BAMKO-Cran legt de nadruk op het rechtmatige eigenaarschap van cultuurgoed bij de brongemeenschappen. Het *Collectif Mémoire Coloniale et Lutte Contre les Discriminations* (CMCLCD) voert meer direct actie voor de erkenning van de misdaden uit het koloniale verleden.⁴⁴ Het gepassioneerde debat op het colloquium “De l’ombre à la lumière” op 15 februari 2019, een initiatief van de ULB en ULB-Coopération naar aanleiding van het Lusinga-dossier, bracht het voortbestaan van de erfgenamen van de fysieke antropologie aan de ULB aan het licht. Het asynchroon discours tussen Belgische en Congolese academici ontwaarde ‘een ontkenning van gelijktijdigheid’ in het huidige restitutedebat. Een post-evolutionaire benadering van Belgische academici stond immers in scherp contrast met een moreel argument van Congolese academici. Enerzijds werden uiteenzettingen voor onderzoek naar menselijke resten, steunende op genetische wetenschappen door de laatste generatie antropologen aan de ULB gehouden, en anderzijds werd een pleidooi voor teruggave van Congolese voorwerpen door Congolese academici, zoals Elikia M’Bokolo en Placide Mumbembele gehouden.⁴⁵

Ondanks de inspanningen van academici, journalisten en diaspora-activisten werd in het eerste informatieverlag over de bestrijding van kunstroof van de Belgische Senaat van 15 juni 2018 niet verwezen naar een politieke verantwoordelijkheid met betrekking tot restitutie van koloniale cultuurgoederen. Een paragraaf, gewijd aan restitutie, verwees hoofdzakelijk naar de noodzaak aan identificatie en inventarisatie van nazikunst en onderzoek naar kunstwerken die tijdens het Frans bewind van Napoleon uit België verdwenen. In artikel 62 wordt ten slotte de nood aan een denkproces inzake restitutie van “kunst- en cultuurvoorwerpen die werden ontvreemd tijdens de koloniale periode” gestipuleerd.⁴⁶

Eind april 2019 gaf de bredere heropflakking van het koloniale verleden, en specifiek de parlementaire conferentie van BAMKO-Cran in het Franstalig Brussels Parlement, aanleiding tot de resolutie “betreffende de Afrikaanse cultuurgoederen en patrimoniale goederen en de teruggave van de menselijke resten die zich op het Brussels grondgebied bevinden”. In de resolutie pleitte het Brussels Parlement onder andere voor een interfederale werkgroep voor “de terugkeer van verplaatste” culturele goederen van Afrika, met prioriteit

43 M. Bouffiuou, ‘M. Lusinga... Et 300 autres crânes d’Africains conservés à Bruxelles (partie 1): Un vieux registre du Musée du Congo’, *Paris Match*, 23-05-2018. Bouffiuou’ opzet werd in september 2018 opgevolgd door de open brieven van respectievelijk 25 september 2018 en 17 oktober 2018.

44 *Dossier Special. Musées coloniaux et “restitution” des trésors Africains, 2017*, <https://www.bamko.org/post-colonial> (20-05-2018).

45 W. Bourton, « Faut-il restituer les objets sacrés du Congo aux Congolais? », *Le Soir*, 26-09-2018, p. 8 ; V. Bombaerts, “De l’ombre à la lumière”: pleidooi voor een beleid rond universitaire koloniale collecties met menselijke resten’, *Colloquium aan de Université libre de Bruxelles*, Brussel, 15-02-2019.

46 *Informatieverlag: de bestrijding van Kunstroof*, Belgische Senaat, Brussel, 15-06-2018, p. 46.

voor de terugkeer van geïdentificeerde menselijke resten, de inventarisatie van de culturele goederen, de oprichting van een stichting met betrokkenheid van de diaspora en de opstelling van een tekst ten gunste van de terugkeer van menselijke resten op Europees niveau.⁴⁷ De afwezigheid van een federaal politiek engagement voor de omzetting van de Belgische wetgeving wekt, ondanks inspanningen van het Brussels Parlement, de indruk restitutie te beperken tot *buzz word* in het politiek discours. Desalniettemin biedt het een antwoord op de eisen van de diaspora-activisten. Zoals bleek tijdens de toespraak van Didier Reynders op het initiatief van het Egmont Instituut in 2018 werd de hand tot nu toe vooral gereikt naar de Congolese diaspora in België. Na een maand politieke stilte op de vraag van de VN-groep voor Belgische excuses voor het koloniale verleden in maart 2019, werd opnieuw een stap naar de Congolese diaspora in België gezet. Charles Michel bood op 4 april 2019 in naam van de Belgische overheid excuses aan de kinderen, geboren uit gemengde koppels ten tijde van de kolonisatie. Deze excuses waren een historische stap van de erkenning van het schenden van mensenrechten tijdens de kolonisatie en een verzoening met Belgisch-Afrikaanse actoren.⁴⁸

In het Belgisch restitutedebat wijzen verschillende tendensen op een verschuiving in de 'ontkenning van gelijktijdigheid' van 'het antropologisch subject'. Een polemisch debat over restitutie wordt vooral vanuit onafhankelijke hoek gevoerd. Enerzijds met de onthulling van het bestaan van menselijke resten in de pers en anderzijds met concrete acties en eisen van diaspora-activisten en academici ten voordele van restitutie. De morele verplichting wordt hierin unaniem onderschreven. Politici als Alexander Decroo en Didier Reynders hebben zich gunstig uitgesproken over teruggave, maar het politieke engagement met betrekking tot de eisen en vragen blijft onduidelijk. Diaspora krijgen echter een groeiende rol in het politieke restitutedebat. Kortom, op Belgische grond worden gelijktijdige relaties met diaspora erkend, maar tekent er zich een asynchroon politiek discours tegenover Congolese stemmen over restitutie af. Er wordt immers geen rekening gehouden met de vooruitgang van een restitutedebat in Congo, noch met de historische restitutieclaims van Congolese beleidsmakers. Hoe reageren de instellingen die 'de ander' en diens objecten representeren, in het bijzonder het AfricaMuseum in de Belgische context, op het restitutedebat van onderuit?

2. De representatie van 'de ander' in wereldmusea

In een context van toenemende globalisering met opkomende economieën groeide een historisch besef om in te gaan tegen het verankerd eurocentrisme in westerse musea. Erfgoedactoren dienden verder te kijken dan het veiligstellen

47 *Resolutie betreffende de Afrikaanse cultuurgoederen en patrimoniale goederen en de teruggave van de menselijke resten die zich op het Brussels grondgebied bevinden*, Brussels parlement, Brussel, 30-04-2018, p. 5-6.

48 De kinderen waren weggehaald bij hun Afrikaanse moeders door de Belgische overheid en overgebracht naar Belgische weeshuizen of adoptie-instellingen. B. Brinckman, 'Michel excuseert zich bij kinderen van de kolonie', *De Standaard*, 4-04-2019, https://www.standaard.be/cnt/dmf20190402_04297525 (30-05-2019).

van erfgoed.⁴⁹ Theoretici zoals Edward Saïd, Homi Bhabha en Gayatri Spivak brachten aan het licht hoe het koloniale verleden zich manifesteert en vermengt in het heden. De verdienste van postkoloniale studies is het onderzoeken en blootleggen van de eurocentrische blik op ‘de ander’. Het huidige dekolonisatiedebat deconstrueert intersectionele problemen als eurocentrisme, racisme en seksisme. Een groeiend bewustzijn hierover opende de weg naar een publiek restitutedebat.⁵⁰ De laatste jaren kwam het postkoloniale denken echter onder vuur te liggen omwille van het reproduceren van een binair ‘wij-zij-denken’. Waar postkoloniale theoretici aanvankelijk zochten naar manieren om westerse denkkaders te herlezen vanuit het perspectief van de gekoloniseerde, kregen antiwesterse waardeschalen vorm. Eurocentrisme werd vervangen door antiwesterse perspectieven waarbij discours van “witte” instellingen aan een raciale ‘blanke blik’ werden gekoppeld. De huidige dekolonisatiegolf in westerse musea onderscheidt zich van voorgaande golven door een groeiende betrokkenheid van de diaspora, maar is nog niet toe aan wat Walter Mignolo de ‘ontwestering’ van instellingen noemt. Een ontwestering die verder gaat dan het deconstrueren van de ‘blanke blik’ en hoofdzakelijk gericht is op een economische en politieke onafhankelijkheid van instellingen.⁵¹ Dat geldt in de context van het restitutedebat vooral voor westerse wereldmusea. Bijgevolg streven deze musea een visie na van participatieve meerstemmigheid, voorbij de monotone ‘blanke blik’, en dekolonisatie met een voorzichtige bereidheid tot restitutie.

Het Nederlandse Tropenmuseum confronteerde zichzelf met een “dwingende tijdsgeest” om te dekoloniseren met als weerkerend dilemma het teruggeven of contextualiseren van (niet-identificeerbare) menselijke resten.⁵² Een jaar later leidde dit dilemma tot de officiële publicatie van leidende principes voor claims van koloniale objecten binnen het kader van de Erfgoedwet van 2016.⁵³ In Engeland is er nog steeds controverse over de verwerving van de Parthenonsculpturen uit Griekenland en werd de restitutievraag van de Paaseilanden voor een uit hout gesneden Moai-figuur afgewezen op basis van statutaire restricties. Sinds een Ethiopische delegatie het verband legde met het geweld van koloniale expedities, bekijkt Engeland de mogelijkheid van een

49 J.K. Cowan, M.-B. Dembour & R.A. Wilson, ‘Preface’, in : J. K. Cowan, M.B. Dembour & R. A. Wilson, *Culture and Rights Anthropological Perspectives*. Cambridge, 2001, p. 1-26.

50 P. Bienkowski, ‘Authority and the Power of Place: Exploring the Legitimacy of Authorized and Alternative Voices in the Restitution Discourse’ in: K. Arvanitis & L. Tythacot (red.), *Museum and restitution: new practices, new approaches*. Farnham, 2014, p. 37-53.

51 ‘Ontwestering’ verwijst volgens Mignolo niet naar een antiwesterse waardenschaal, maar naar het zich lostrekken van het economische groeiparadigma en de dictaten van de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF). L. Hjorth & A. Khoo, *Routledge Handbook of New Media in Asia*. Routledge, 2015, p. 45.

52 N. Zoetbrood, e.a., ‘Kasten vol schuldgevoel: wat te doen met schedels en botten uit de koloniale tijd?’, 23 maart 2018, *Vrij Nederland*: [https://www.vn.nl/dekolonisatie-kasten-vol-schuldgevoel/\(4-04-2019\)](https://www.vn.nl/dekolonisatie-kasten-vol-schuldgevoel/(4-04-2019)).

53 *Return of Cultural Objects: Principles and Process Nationaal Museum van Wereldculturen*, 7 maart 2017, <https://www.volkenkunde.nl/sites/default/files/201905/Claims%20for%20Return%20of%20Cultural%20Objects%20NMVW%20Principles%20and%20Process.pdf> (20-03-2019).

langetermijnlening voor elf Ethiopische tabots.⁵⁴ Verschillende antwoorden vanuit Europese wereldmusea geven blijk van de institutionele intenties tot teruggave, maar niet van een radicale breuk met het koloniale verleden. Volgens restitutie-expert Jos Van Beurden materialiseert de urgente vraag naar restitutie in dit perspectief een onopgelost dekolonisatieconflict.⁵⁵

Meerstemmigheid vs 'ontwestersing'

Sinds enkele decennia pleiten musea voor een universele aanpak om zich los te trekken van een klassieke representatie van 'de ander'.⁵⁶ De 'Verklaring van de universele musea' van 2002 steunde op de erfenis van het cultuurconcept van de UNESCO. De debatten die de verklaring losweekten, brachten het legitimiteitsvraagstuk om voor 'de ander' te spreken op de voorgrond. James Cuno, president van het J. Paul Getty Fonds neemt een radicaal standpunt in tegen de restitutie van cultuurgoederen en baseert zich hiervoor op Edward Saïds argument voor een niet-monolithische blik op culturen. Zonder de encyclopedische musea zou cultuur net terug essentialistisch worden benaderd. In deze lijn gaan, volgens Cuno, nationalistische interpretaties van erfgoed fundamenteel in tegen het universalistisch principe van de UNESCO.⁵⁷ Volgens de antropoloog Thomas Henrik Eriksen wordt enerzijds een universele ethiek aangenomen en anderzijds een essentialistische visie op cultuur bestendig. Bovendien is de encyclopedische classificatie van wereldmusea in strijd met het toekennen van meerdere betekenissen aan objecten, betoogde Neil Curtis.⁵⁸

Een nieuwe stap, verder bouwend op de inzichten van de *New Museology*, waarbij een etnocentrische blik plaats maakt voor een pluralistische, bestond erin meer gehoor te geven aan de "subaltern". Met andere woorden, de Afrikaanse diaspora die dichterbij de Europese wereldmusea staan.⁵⁹ Nieuwe museologische concepten, zoals "the exhibitionary complex" van Tony Bennett

54 M. Bailey, 'British Museum considers loan of 'invisible' objects back to Ethiopia', *The Art News Paper*, 20-05-2019, <https://www.theartnewspaper.com/news/british-museum-considers-loan-of-invisible-objects> (20-08-2019).

55 J. Van Beurden, *Treasures in trusted hands*, p. 81.

56 M. Gabriel & J. Dahl, *Utimit: Past Heritage – Future partnerships, Discussions on Repatriation in the 21st century*. Kopenhagen, 2008, p. 176.

57 J. Cuno, 'View from the Universal Museum', in: J.H. Merryman, *Imperialism, Art and restitution*. Cambridge, 2006, p. 17-18.

58 T.H. Eriksen, *Between universalism and relativism*, p. 134; N. G.W. Curtis, *Universal museums, museum objects and repatriation*, p. 124.

59 M. Munyaradzi & H. Chiwaura, *African Museums in the Making: Reflections on the Politics of Material and Public Culture in Zimbabwe*. Mankon, 2015, p. 91. N. MacGregor, 'The whole world in our hands', *The Guardian*, 24-06-2004, <https://www.theguardian.com/artanddesign/2004/jul/24/heritage.art> (20-03-2019). Het gebruik van de term 'subaltern' in deze context heeft betrekking op de observaties van Gayatri Spivak over mensen in historisch imperialistische samenlevingen, die volgens verschillende sociaal-economische structuren, arbeidsverdelingen hiërarchisch gepositioneerd zijn als 'niet-elite'. Het gebruik van de term "diaspora's" wordt verkozen in de plaats van de meer conventionele voorkeur voor de term "diaspora" om de pluraliteit en heterogeniteit van Afrikanen aan te duiden die zich in alle delen van de wereld bevinden. In: G. Spivak, *Can the subaltern speak*. Londen & New York, 1995, p. 280-287.

en “contact zone” van James Clifford confronteerden musea met etnografische collecties over de constructie van burgerschap tegenover andere culturen en moedigden musea aan om zich om te vormen tot *lieux de rencontre* in plaats van *lieux de mémoire*.⁶⁰ De nieuwe wereldmusea wilden betrokkenheid vergroten om de representatie van ‘de ander’ te legitimeren, aldus professor culturele informatiewetenschap Robin Boast.⁶¹ De multiculturele samenleving bracht ‘het antropologisch subject’ tot bij het museum, waardoor representatie problematischer werd.⁶² Opnieuw wordt hiermee een essentialistische blik op cultuur versterkt door een westerse tegenover een niet-westerse logica, steunende op de erfenis van postkoloniale theorie.⁶³ Postkoloniale theorie biedt volgens Young een platform voor minderheden om zichzelf een plaats toe te eigenen.⁶⁴ Het gevolg hiervan is dat wereldmusea, samen met mensen uit de diaspora en brongemeenschappen, de hedendaagse ‘andere’ gaan representeren. Globalisering en dekolonisatie in al haar vormen maakten van ‘de ander’ een statische notie die vandaag niet meer betekenisvol is, aldus Jan Nederveen Pieterse. ‘De ander’ wordt bijgevolg gemultipliceerd naar ‘de anderen’, steunende op de diversiteit van regionale, lokale, globale, gender en raciale identiteiten.⁶⁵

Het postkoloniale denken ruimde recent meer plaats voor een activistische benadering van dekolonisatie, waarbij activisten een verdergaande ‘ontwestering’ van wereldmusea eis. Het huidige paradigma van ‘decoloniality’ steunt op de erfenis van het postkoloniale denken. Museologen pleitten voor perspectieven van ‘decoloniality’ door het betrekken van Afrikaanse intellectuelen en experts om kennis en legitieme perspectieven uit te wisselen. Dit bevestigt een continue zoektocht naar legitimiteit dankzij meerstemmigheid in het museumlandschap.⁶⁶ Fora, waar activisten en dekoloniale stemmen niet als antagonist worden onthaald, bieden hier een antwoord op. De impact van meerstemmige fora op instellingen, zoals in de context van het restitutedebat, is onontbeerlijk voor het proces dat Walter Mignolo “delinking” noemt. In

60 J. Clifford, ‘Museums as Contact Zones’, in: J. Clifford, *Representing the nation: A reader*. New York, 1999, p. 188-219; T. Bennett, ‘Exhibition, difference and the logic of culture’, in: G. Buntinx e.a., *Museum Frictions: Public Cultures/Global Transformations*. Durham & Londen, 2006, p. 46-69. De spraakmakende tentoonstelling ExitCongoMuseum uit 2000 en de gelijknamige publicatie (Boris Wastiau) van ‘ExitCongoMuseum – Een eeuw kunst met/zonder papieren’ bouwde verder op het idee van “lieux de contact” en diepte het uit in de context van het Africamuseum in België. J. Capenberghs, *Re-turning the shadow. Museological reflections on the Royal Museum for Central Africa in Tervuren*, Conferentiepaper, http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/icme/pdf/Conference_papers/2001-2003/ICME_2001_capenberghs.pdf (22-02-2019).

61 R. Boast, ‘Neocolonial collaboration: Museum as Contact Zone Revisited’, *Museum Anthropology*, 1:34, 2011, p. 56-70.

62 V. Golding & W. Modest, *Museums and Communities: Curators, Collections and Collaboration*. Londen, 2013.

63 J. F. Bayart, ‘Les études postcoloniales, une invention politique de la tradition?’, *Sociétés politiques comparées* 14, 2009, p. 1-46.

64 Robert Y.C. Young, ‘What is the postcolonial?’, *Ariel - A Review of International English Literature* 1.40, 2009, p. 13-25.

65 J. Nederveen Pieterse, *Ethnicities and Global Multiculture*, p. 139.

66 T. Laely, M. Meyer & R. Schwere, *Museum Cooperation between Africa and Europe: A New Field for Museum Studies*. Kampala & Bielefeld, 2017, p. 17.

de internationale betrekkingen zou “delinking” verregaande consequenties hebben voor de ontwikkeling van instellingen in westerse en niet-westerse landen. Het is een breed proces van democratisering. In westerse landen betekent het een groeiende bottom-upbenadering in instellingen, waarbij westerse musea met etnografische collecties gecontesteerde *lieux de mémoire* worden dankzij initiatieven uit het middenveld.⁶⁷

Applegate Krouse stelde in 2006 dat etnografische musea hun koloniale erfenis, en zodoende het klassiek westers museum, niet volledig durven verlaten. Gezien het debat in extremis zou leiden tot het einde van het etnografisch museum. Ze stelde de relevantie van het bewaren van voorwerpen uit hun oorspronkelijke context in vraag.⁶⁸ Er zijn ook voorstanders van een proactieve voorbereiding op restitutieprocessen, waarbij een dematerialisering van de westerse cultuur wordt verdedigd. Erfgoed wordt dan slechts als een tijdelijke dimensie van onze maatschappij beschouwd. De Zwitserse econoom Bruno Frey en antropologe Barbara Kirschenblatt-Gimblett pleiten voor een ontsluiting van etnografische collecties in Europese musea. Musea met etnografische collecties uit voormalige kolonies evolueren in deze visie niet meer verder als bewaarders van koloniale culturele objecten, maar als maatschappelijke instellingen met een kritische blik op het koloniale verleden.⁶⁹

Sinds 2019 spelen wereldmusea in op een hernieuwde juridische ethiek met betrekking tot het restitutedebat via de publicatie van richtlijnen in Duitsland en de principes van het Nationaal Museum van Wereldculturen van Nederland in maart 2019.⁷⁰ Net als het Nederlandse Museum voor Wereldculturen besloot Duitsland richtlijnen te ontwikkelen voor de repatriëring van cultuurbezit, met specifieke aandacht voor herkomstonderzoek. Musea met etnografische collecties krijgen hiermee de opdracht om werk te maken van herkomstonderzoek.⁷¹ In 2004 startte ICOM (*International Council of Museums*), de internationale raad voor musea, reeds een vernieuwende kijk op het onontvreemdbaar en beperkt recht op de collecties van staten in de *Code van Ethiek van Musea*. Sindsdien waren musea verplicht brongemeenschappen niet enkel te erkennen en betrekken in het interpreteren en de behandeling van het verzameld materiaal dat door hen werd geproduceerd, maar ook aan te

67 W. Mignolo, 'Delinking, Decoloniality & Dewesternization: Interview with Walter Mignolo (Part II)', *Critical thinking – Law and political*, 2012, [http://criticallegalthinking.com/2012/05/02/delinking-decoloniality-dewesternization-interview-with-walter-mignolo-part-ii/\(2-05-2012\)](http://criticallegalthinking.com/2012/05/02/delinking-decoloniality-dewesternization-interview-with-walter-mignolo-part-ii/(2-05-2012)).

68 S. Applegate Krouse, 'Anthropology and the New Museology', *Reviews in Anthropology*, 35, p. 181.

69 B. S. Frey & B. Kirschenblatt-Gimblett, 'The Dematerialization of Culture and the Deaccessioning of Museum Collections', *Museum International*, 4:54, 2019, p. 58-63.

70 C. F. Schuetze, 'Germany Sets Guidelines for Repatriating Colonial-Era Artifacts', *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2019/03/15/arts/design/germany-museums-restitution.html> (15-03-2019); 'NMWV publiceert principes voor claims van koloniale collecties', *Museum Volkenkunde*, <https://www.volkenkunde.nl/nl/over-museum-volkenkunde/pers/nmwv-publiceert-principes-voor-claims-koloniale-collecties> (7-03-2019).

71 C.F. Schuetze, 'Germany Sets Guidelines for Repatriating Colonial-Era Artifacts', *The New York Times*, 15-03-2019, <https://www.nytimes.com/2019/03/15/arts/design/germany-museums-restitution.html> (20-03-2019).

spreken voor restitutie en teruggave van objecten uit de collecties. De richtlijn benadrukte dat gevoelige materialen en vragen voor teruggave met respect en gevoeligheid behandeld dienen te worden.⁷²

Een aantal Europese musea met etnografische collecties staan te midden van een verschuiving van 'de ontkenning van gelijkzijdigheid' in het inzetten op meerstemmigheid, een tendens om musea niet langer te reduceren tot *lieux de mémoire*. Betrokkenheid van het 'antropologisch subject' legitimeert echter opnieuw een representatie van 'de ander'. Zoals 'de ander' voorheen ook werd gerepresenteerd in een ver verleden wordt dankzij meerstemmigheid steeds meer een hedendaagse blik op 'de ander' gevormd. De meerstemmige politiek wekt enerzijds de indruk dat restitutie het Europese (diverse) publiek toegang tot het materieel verleden zou ontzeggen en anderzijds drukt de groeiende aandacht voor brongemeenschappen Afrikaanse staten en hun musea op de achtergrond. Tenslotte ondermijnt het concept van de universele wereldmusea mogelijke restitutievragen.

Het AfricaMuseum: een asynchroon of meerstemmig forum?

De vernieuwde permanente tentoonstelling in het AfricaMuseum in Tervuren wordt voorgesteld als een dekoloniserend museum en forum voor dialoog. Het geeft een concrete invulling aan het eerdergenoemde universalistisch concept van "één wereld" waar diversiteit, tolerantie en betrokkenheid centraal staan.⁷³ Sarah Van Beurden verdedigt de nood aan een genuanceerde kijk op "koloniaal verzamelen" in de Belgische context. De verschillende routes waarmee de objecten de westerse musea bereikten, waren en blijven tot op heden asymmetrisch. Deze asymmetrie dient in kaart gebracht te worden. Het schijnbaar gedeeld erfgoed is immers volgens meerdere externe onderzoekers, museologen en curatoren niet gedeeld.⁷⁴

Het AfricaMuseum reproduceert een gelijkaardig spanningsveld tussen een schijnbare 'contactzone' en een universele claim van gedeeld erfgoed, zoals eerder besproken, dankzij de erfenis van de *New Museology*. Academici en museumprofessionals zien de teruggave van koloniale collecties vrijwel unaniem als een beslissende stap naar dekolonisatie. Maar volgens de Congolese antropoloog Placide Mumbembele is het niet de bedoeling om de Belgische etnografische collecties uit te putten.⁷⁵ In de plaats daarvan wordt restitutie gezien als een proces voor culturele dialoog over verschillende

72 ICOM, *Museums, Ethics and Cultural Heritage*. Londen & New York, 2016, p. 33.

73 E. Mahieu & K. Raymaekers, 'Royal Museum for Central Africa: Can curatorial re-alignment make good on decades of colonial propaganda?', *Neighbourhood life*, 14-03-2019, <http://thewordmagazine.com/neighbourhood-life/royal-museum-for-central-africa-can-curatorial-re-alignment-make-good-on-decades-of-colonial-propaganda/> (20-08-2019).

74 Ibid. S. Van Beurden, *The Pitfalls of Shared Heritage*; J. Capenberghs, *Re-turning the shadow*.

75 T. Besterman, 'Crossing the line: Restitution and Cultural Equity', in: K. Arvanitis & L. Tythacott, *Museums and restitution: New Practices, new approaches*. Farnham, 2014, p. 19-36; A.P. Ribeiro & M.C. Ribeiro, 'Restituting artworks: A decisive step in the process of decolonization', *Buala*, <http://www.buala.org/en/to-read/restituting-artworks-a-decisive-step-in-the-process-of-decolonization> (23-12-2018); I. Schelstraete, 'We gaan niet gewoon één museum leeghalen en ander weer vullen', *De Standaard*, 25-02-2019, p. 16.

functies van objecten.⁷⁶ In het AfricaMuseum, toen nog officieel het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA), werd in 2001 de huidige directeur Guido Gryseels aangesteld voor een vernieuwingsproces. Gelijktijdig werd een eerste keer de westerse verzameldrang, waaruit het museum en diens collecties voortgroeiden, in vraag gesteld met de tijdelijke tentoonstelling 'ExitCongoMuseum. Een eeuw kunst met/zonder papieren'. De curatoren, de antropoloog Boris Wastiau en de Congoese kunstenaar Toma Luntumbue, stelden zich het AfricaMuseum als 'lieux de contact' in plaats van 'lieux de mémoire' voor.⁷⁷ De tentoonstelling had tot doel een debat te starten over de herkomst, het bestaansrecht en betekenis van de koloniale collecties. Een eerste poging om het restitutievraagstuk in de Belgische context aan bod te brengen eindigde in een moeizame samenwerking tussen het museum en de curatoren.⁷⁸ Met ExitCongoMuseum werd voor de eerste keer benadrukt hoe intersubjectiviteit in dialoog noodzakelijk is om de routes van de objecten te reconstrueren.

De intersubjectieve taal tussen subjecten stond volgens Johannes Fabian in contrast met het gebruik van de tegenwoordige tijd in relatie tot 'de ander' als een observerende taal. Discours, gebaseerd op de observatie van situaties, getuigenissen of objecten, is voor Fabian inherent asynchroon, waarbij we de subjectiviteit van het studieobject miskennen.⁷⁹ In dat opzicht doet de voorstelling van de hedendaagse 'andere' in de huidige museumpolitiek van het AfricaMuseum het dialectische karakter van interculturaliteit teniet. De representatie is niet beperkt tot het object en diens rituele functie, maar is volgens Fabian een strijd over het geheugen. Het geheugen helpt ons om de relaties tussen 'het zelf' en 'de ander' als een strijd om individuele, collectieve, maatschappelijke en politieke erkenning te zien.⁸⁰ De tentoonstelling 'Het geheugen van Congo' in 2005, waarmee het Africamuseum de geheugenstrijd letterlijk ten tonele voerde, maakte een polemisch debat los over de toe-eigening van het geheugen van 'de ander'. Voor het eerst werd vastgesteld hoe het meest gevoelige luik van een gedeeld verleden tussen Congo en België vanuit een Belgische lens werd benaderd.⁸¹ Maar het museum werd stilaan ook geconfronteerd met de nood aan meerstemmigheid. In 2004 werd het consultatief *Comité de concertation MRAC - Associations africaines* (COMRAF) met vertegenwoordigers uit de Afrikaanse diaspora opgericht. Hun missie bestond eruit om adviezen te verstrekken over alle activiteiten van het AfricaMuseum en aanbevelingen te doen voor de opstelling van tentoonstellingen.⁸² Tijdens

76 J. Silvester, 'The Africa Accessioned Network. 'Museum Collections make Connections' between Europe and Africa: A Case Study of Finland and Namibia', in: T. Laely, M. Meyer & R. Schwere, *In Museum cooperation between Africa and Europe: A new field for museum studies*. Biele, p. 111-128.

77 B. Wastiau, *ExitCongoMuseum*, Tervuren, 2000, p. 81.

78 M.T. BRINCARD, 'ExitCongoMuseum: A Century of Art with/without Papers – African art, various artists, Musée Royal de l'Afrique Centrale Tervuren', *African Arts*, 2001.

79 J. Fabian, *Time and the other*, p. 86.

80 *Ibid.*, p. 177.

81 M. Hasian, 'Colonial Amnesias, Photographic Memories, and Demographic Biopolitics at the Royal Museum for Central Africa (RMCA)', *Third World Quarterly* 33: 3, 2012, p. 475-493.

82 'Charte COMRAF II', COMRAF, Tervuren, 2011.

de renovatie werd een groep van zes personen aangesteld, in het museum bekend als “les six”, die actief bij de renovatie zouden betrokken worden. Nadat in 2018 een voorstel voor een bureau in het AfricaMuseum werd geweigerd, stopte COMRAF officieel de samenwerking in 2018. Billy Kalonji, die aan de wieg stond van het consultatief comité, bracht in verschillende interviews zijn ongenoegen en teleurstelling naar buiten over de samenwerking. Het museum zou niet veranderen zonder een structurele betrokkenheid van de Afrikaanse gemeenschap, aldus Kalonji.⁸³ Hoewel betrokkenheid van Afrikaanse actoren moeizaam liep in het renovatieproces, houdt het museum vast aan een visie van meerstemmigheid met “een forum van debat” waar verschillende opinies aan bod kunnen komen.⁸⁴

De *réorganisation* van het AfricaMuseum van 2013 tot en met 2018 werd gezien als een noodzakelijke ingreep om het postkoloniaal bewustzijn aan te scherpen en de koloniale – racistische – representaties waar het museum voor bekend stond in vraag te stellen. Dit deed het museum naar eigen zeggen door zich niet langer voor te stellen als “een museum (...) van het koloniale Afrika, maar wel van het Afrika van vandaag en het Afrika van de toekomst, zonder de gedeelde geschiedenis tussen België en de landen van Midden-Afrika te verwaarlozen”.⁸⁵ De opstelling van de permanente tentoonstelling getuigt echter van traditionele classificaties en voert ons terug naar de opstelling van het koloniaal museum, aldus Boris Wastiau, ex-commissaris van ExitCongoMuseum.⁸⁶ Jan Nederveen Pieterse verklaart hoe de huidige wereldmusea, geconfronteerd met een groeiend dekolonisatiebewustzijn in de multiculturele samenleving, nog steeds teruggrijpen naar het representeren van een gecontesteerde notie van ‘de ander’. Hierbij schipperen musea steeds tussen cultuurverschillen en cultuurgelijkenissen, respectievelijk tussen een exotiserende of eenzijdig assimilerende benadering.⁸⁷

Een continuüm van *othering* ontwaart zich doorheen de vernieuwde tentoonstelling. Het AfricaMuseum neigt, ondanks een dekoloniserende poging, naar een (post)koloniale invulling en representatie van Afrika in de verbeelding over ‘de ander’. De permanente tentoonstelling neemt je mee in vijf ruimtelijke thema’s: ‘rituelen en ceremonies’, ‘talen en muziek’, ‘landschappen en biodiversiteit’, ‘rijkdommen: een paradox’ en tenslotte een zaal gewijd aan de ‘koloniale geschiedenis en onafhankelijkheid’. Waar het museum de raciale constructies van de fysieke antropologie achterwege laat, wordt plaats gemaakt voor een hedendaagse inkijk in *rites des passages*, muzikale vormen en spreken de getuigenissen en vernieuwde diorama’s tot de postkoloniale verbeelding. Ondanks vernieuwde museale standaarden blijft

83 A. Lismond-Mertes, Arnaud, ‘Comprenez notre déception’, *Ensemble* 99, 2019, p. 37- 38.

84 M. Reynebeau, ‘We denken dat we het nog altijd beter weten dan Afrikanen’, *De Standaard*, 30-04-2018, https://www.standaard.be/cnt/dmf20180429_03489887 (1-06-2019).

85 *Heropening van het AfrikaMuseum*, Tervuren, 8-12-2018, <https://press.africamuseum.be/sites/default/files/media/Persdossier-NL%20web.pdf> (30-05-2019).

86 A. Lismond-Mertes, ‘Tervuren reste un lieu de fausses mémoires. Interview Boris Wastiau’, *Ensemble* 99, 2019, p. 39-46.

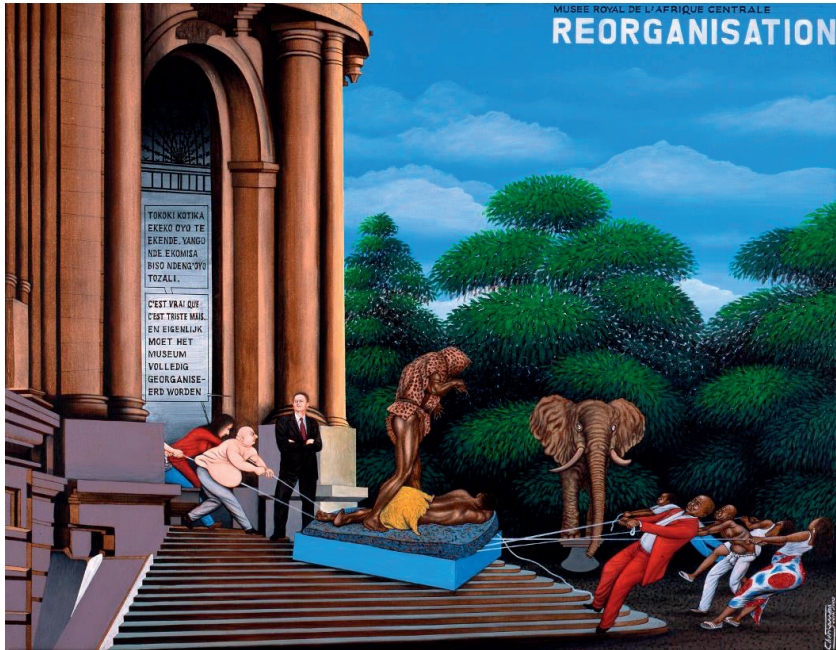
87 J. Nederveen Pieterse, *Ethnicities and Global Multiculture*, p. 131-132.

Afb. 3: Nkisi Nkondi Statue., inv. no. EO.o.o.7943.
© Collectie KMMA in Tervuren.

de bezoeker overwegend passief toeschouwen. Het perspectief van ‘de ander’ wordt in de marge ingevuld door kunstwerken van de hand van Congolezen. Een statische en beschrijvende opstelling van objecten wordt ingehaald door het maatschappelijk debat over de verhalen achter de voorwerpen. Maarten Coutteniers herkomstonderzoek bracht de vernietigende context waarin het Nkisi-beeld werd toegeëigend door één van de pioniers van Congo-Vrijstaat, de Belgische officier Delcommune aan het licht. Het beeld werd tot driemaal toe teruggevraagd door de Congolese staat.⁸⁸ Ondanks het feit dat de immense collecties getuigen van een materiële impact van de kolonie op België en Congo, blijft de omstreden herkomst van de koloniale verzameling afwezig in de vernieuwde tentoonstelling. De kelder geeft deels mee hoe het verzamelen en beheren van de collecties historisch vorm kreeg. De meest controversiële beelden van de hand van de Belgische beeldhouwer Arsène Matton, waaronder de beroemde “Luipaardman”, werden bijeen geplaatst in een afzonderlijke ruimte. Matton maakte ze in 1911 in opdracht van het museum om een blik op de barbaarse aard van het antropologisch subject aan de museumbezoekers

88 M. Couttenier, ‘eo.o.o.7943’, *BMGN – Low Countries Historical Review*, Tervuren, p. 79-90.

Afb. 4: Fragment van het schilderij 'Réorganisation' van Chérie Samba op vraag van het Africamuseum uit 2002. © Collecties KMMA in Tervuren.

mee te geven. De beelden worden nu in quarantaine geplaatst zonder een toelichting over de herkomst en de reden van quarantaine. Naast de quarantaine van beeltenissen om de controversiële koloniale blik een aparte plaats te geven, geeft het museum in minstens vijf thematische ruimtes en 'lieux de mémoire' een hedendaags beeld van Afrika. Het Africamuseum richt zich op het heden en de toekomst met betrekking tot diaspora, talen, muziek, de natuurlijke rijkdommen en het dagelijkse leven. Dit suggereert in zekere zin een hedendaagse versie van "invented Africa". Mudimbe bewees met het concept "invented Africa" hoe een barbaarse en primitieve voorstelling van Afrika werd uitgevonden in Europa.⁸⁹ Het idee van het huidige AfricaMuseum als forum voor dialoog met een zaal gewijd aan de aanwezigheid, geschiedenis en rol van de "diaspora" probeert op deze manier *agency* te geven aan meerdere groepen in tijd en ruimte in de permanente tentoonstelling. De manier waarop 'de ander' prominenter aanwezig is in de permanente tentoonstelling, blijft beperkt tot een audiovisuele aanwezigheid door multimediale opstellingen voorzien van ruimte voor Afropeanen in de historische zalen. Weinig levende

89 V. Mudimbe, *The invention of Africa: gnosis, philosophy, and the order of knowledge*. Bloomington, 1988. Het concept van een "invented Africa" werd door het Horniman Museum voor de eeuwwisseling als uitgangspunt genomen voor de herinrichting van de Afrika-afdeling door Anthony Shelton, nu directeur van het Museum of Anthropology in Vancouver. K. Arnaut, *Re-vision: New Perspectives on the African Collections of the Horniman Museum (Contributions in Critical Museology & Material Culture)*. Londen, 2001.

Afb. 5: Zaal in het nieuw museumgebouw in Kinshasa in Congo op 6 september 2019. © Nadia Nsayi (MAS)

praktijken, samenwerkingen en/of debatten werden, ondanks opkomende dekolonisatiebewegingen en het huidige restitutedebat, tot nu toe door het forum onthaald of voortgebracht.⁹⁰

Nu ‘de anderen’ steeds meer op de voorgrond komen, kan de vraag of restitutie in Congo wenselijk is, worden opgeworpen. Guido Gryseels kondigde in 2018 aan open te staan voor claims en zich te engageren tot een casusbeleid, waar grondig onderzoek naar de herkomst van objecten mogelijk zal worden gemaakt. Er zijn echter geen verbintenissen in het bestaande beleid. Een focusverschuiving van objecten naar het immaterieel verleden en de rituele status van de objecten nodigt uit tot een dialoog over het verleden in het heden. In het publieke beleidsplan werd restitutie en het leenbeleid aan internationale en nationale musea niet opgenomen. De directeur van het AfricaMuseum liet ook verstaan dat de Congolese overheid “de laatste 25 jaar geen enkele interesse getoond te hebben in restitutie”, omwille van een bezorgdheid “om de conservatie en bescherming van de 50.000 à 80.000 objecten in het museum van Kinshasa”.⁹¹ De vraag voor restitutie vanuit Congo werd reeds in het verleden en een recentelijk heden terug ter sprake gebracht.

90 B. Verbergt, *Operational plan*; E. Mahieu & K. Raymaekers, *Royal Museum for Central Africa*.

91 B. Verbergt, *Operational plan 2016-2021 for RMCA's public oriented services* (Tervuren, 6-12-2016); I. Schelstraete, ‘Geroofd in Congo, geshowd in New York, gestrand in Tervuren’, *De Standaard*, 13-03-2019, p. 14.

Congo, historische restitutiepionier

In de jaren na de onafhankelijkheid werd de basis gelegd voor een nationale erfgoedinfrastructuur in Zaïre, toenmalig Congo. Nog voor de onafhankelijkheid werden collecties van koloniale musea in Congo en het museum van Tervuren geclaimd. Om te vermijden dat de volledige collecties van Tervuren in het gedrang zouden komen, werd de taal van ontwikkelingssamenwerking gebruikt. In contrast met een moeizame politieke breuk met de voormalige kolonisator, onderhield Tervuren na de onafhankelijkheid contact met de erfgenamen van de koloniale etnografische musea uit Elisabethville, Coquilhatville en Stanleyville.⁹² Na de onafhankelijkheid waren er echter amper sporen van de collecties van de drie musea die werden opgericht tijdens de kolonisatie. Enkele jaren later werd op 30 maart 1970 het nieuw nationaal museum van Zaïre opgericht, die de voogdij van de drie eerder vermelde musea overnam. Na een inventarisatie werd duidelijk dat de Belgische tegenspeler in Tervuren grotere collecties had.⁹³ Een historische restitutieclaim vormde de aanleiding voor een verdergaande Belgo-Congolese overeenkomst over de vorming van een nationaal museum voor het onafhankelijk Zaïre.

Reeds in de beginjaren van het Zaïrese regime waren er contacten tussen Lucien Cahen, de toenmalige directeur van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, en John Powis de Tenbossche, de voornaamste *liaison* tussen België en Zaïre, en de jonge president Mobutu Sese Seko. In een eerste fase na de onafhankelijkheid wilde Belgische museumwerkers het bestaansrecht van het museum in Tervuren vrijwaren en vermijden dat etnografisch cultuurbezit door hun Congolese collega's volledig zou worden opgeëist. Voor zijn nationale *authenticité*-campagne recycleerde Mobutu koloniale ideeën van culturele authenticiteit. Het natuurlijke voogdijschap van het Afrikaans patrimonium schipperde tussen een paternalistische Belgische en zichzelf bevestigende Zaïrese elite op zoek naar legitimatie. De emblematische speech van Mobutu Sese Seko op de algemene vergadering van Verenigde Naties in 1973 deed de verhouding tussen voormalige kolonies en metropolen wankelen.⁹⁴ Volgens Sarah Van Beurden maakte de onderhandeling van deze museale cultuur in Zaïre deel uit van een startend dekolonisatieproces in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw.⁹⁵ Het IMNZ verenigde verschillende musea over Zaïre en legde aanvankelijk, onder controle van een Belgische directie

92 Respectievelijk Lubumbashi, Mbandaka en Kinshasa in de huidige Democratische Republiek Congo. V. Viaene, D. Van Reybrouck & B. Ceuppens, *Congo in België: koloniale cultuur in de metropool*. Leuven, 2009, p. 290; M. Mantuba-Ngoma, 'La nécessité du promotion des musées en RD Congo', *Annales Aequatoria* 20, 1999, p. 445-454.

93 S. Tshiluila, 'Inventorying movable cultural property: National Museum of Zaïre', *Museum*, 1987, p. 50.

94 E. Barkan, *Amending historical injustices*, p. 24.

95 S. Van Beurden, *Authentically African*, p. 124. Ik voeg hieraan toe dat restitutie zich in deze context voor een ontvoogdingsthema leende. De identiteitsstrijd om erfgoed maakte immers deel uit van de alliantie met de Verenigde Staten temidden van de Koude Oorlog. Mobutu's aandeel in de Koude Oorlog was het vormen van een Afrikaanse uitvalsbasis tegen het socialistische regime in Angola. Om de steun van de VS te garanderen diende hij het nationalistisch bewustzijn te verhogen en een antikoloniale retoriek tegen België uit te diepen.

én afhankelijk van Belgische capaciteitsopbouw, vooral de nadruk op het verwerven van stukken voor de vorming van een collectie. Het akkoord kreeg vorm naar aanleiding van de controversiële tentoonstelling 'Art of the Congo' in 1967 in de Verenigde Staten, waar zo'n 200 objecten werden tentoongesteld. De westerse controle over Congolese kunst leidde tot de eis om Zairese objecten, bewaard in Tervuren, te repatriëren.⁹⁶ In het kader van een wetenschappelijke samenwerking wilde Tervuren een deel van hun artistieke en etnografische objecten repatriëren naar Zaïre, zolang dit de collecties van Tervuren niet zou verarmen en de representativiteit van het museum niet zou aantasten.⁹⁷ Tussen 1977 en 1982 werden in totaal 1.042 objecten naar het IMNZ gerepatriëerd, waarvan slechts 114 uit de reserves van het museum in Tervuren kwamen.⁹⁸ De reikwijdte van dit restitutieproces bleef dus gering. Aan Belgische zijde werd de logica van restitutie gemeden en werd verkozen om de teruggave van Congolees cultuurgood als museumschenking te kaderen. Ontwikkelingsideeën van versterking en ondersteuning van het Congolees erfgoed bevestigde het zelfbeeld van de welwillende Belgische kolonisator.⁹⁹ Dit leidde tot een embryonaal project met weinig personeel, dat met hulp van het museum van Tervuren een bescheiden collectie kon realiseren. Lange tijd waren er plannen om het museum van Tervuren architecturaal te evenaren met een nationaal museumgebouw. De opgestelde museumtekeningen, geïnspireerd door het museumgebouw in Tervuren en het Franse Versailles, van de Italiaanse huisarchitect van het Mobutu-regime Eugène Palumbo, werden opgeborgen omwille van geldtekort in de staatskas.¹⁰⁰ In 1976 eiste Zaïre op de 19e editie van de UNESCO-conferentie 'Recommendation Concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas' opnieuw de restitutie van Afrikaanse kunstobjecten. Na de val van Mobutu in 1997 werden echter delen van de collecties geplunderd en belandden heel wat stukken op de privémarkt.¹⁰¹ Tot dusverre blijft de vraag voor restitutie onbeantwoord. Voormalig president Kabila maakte zijn intentie om gestolen Congolese kunst te restitueren bekend in een interview van journaliste Colette Braeckman.¹⁰² In 2018 roept de atmosfeer van het nationale museum in Kinshasa nog steeds het Belgische koloniale tijdperk op.

96 A.M. Bouttiaux, 'Des mises en scène de curiosités aux chefs d'œuvres mise en scène. Le Musée Royal de Tervuren: un siècle de collections', *Cahier d'études africains* 39: 3-4, 1999, p. 606.

97 Ibid., p. 608.

98 S. Van Beurden, *Authentically African*, p. 123-124.

99 S. Van Beurden, 'Restitution or cooperation? Competing visions of post-colonial cultural development in Africa', in: R. Baumann, e.a., *Global Cooperation Research Papers 12*, Duisburg, 2015, p. 21.

100 'Congo krijgt nu zijn Afrikamuseum', *De Tijd*, 4-12-2018, <https://www.tijd.be/sabato/kunst/ook-congo-krijgt-nu-zijn-afrikamuseum/10075706.html> (20-08-2019).

101 J. Lagae & K. De Raedt, 'Building for "l'Authenticité": Eugène Palumbo and the Architecture of Mobutu's Congo', *Journal of Architectural Education*, 2:68, 2014, p. 178-198.

102 C. Braeckman, 'Joseph Kabila au Soir: «Certains, en Belgique, croient que le Congo est encore une colonie»', *Le Soir*, 01-12-2018, <https://www.lesoir.be/193184/article/2018-12-01/joseph-kabila-au-soir-certains-en-belgique-croient-que-le-congo-est-encore-une> (20-08-2019).

Sinds december 2018 werd duidelijk dat restitutieplannen niet lang meer opgeborgen zouden blijven. Volgens Joseph Ibongo, kunsthistoricus en voormalig conservator van het IMNC, laat de bouw van het nieuw museum in Kinshasa geen twijfel bestaan.¹⁰³ Het nieuwe museum in Kinshasa is een gift van de Zuid-Koreaanse overheid. De *Korean International Cooperation Agency* (KOICA) investeerde een geschatte 20 miljoen dollar in het nieuw museum, ontfermde zich over de architecturale plannen en de opbouw van het museum en de opleiding van Congolese *museum professionals*.¹⁰⁴ Het is niet uitgesloten dat er ook economische belangen in de weegschaal liggen: Zuid-Koreaanse bedrijven als LG Chem en Samsung hebben voordeel bij een belangrijk aandeel in de kobaltindustrie in Congo.¹⁰⁵ Volgens professor Ibongo trekken Zuid-Koreaanse museologen een parallel tussen het Japanse imperialisme ten aanzien van Zuid-Korea en de Belgische kolonisatie en het Europese imperialisme in Congo. De opbouw van een eigen Congolees narratief is volgens Zuid-Korea noodzakelijk voor een verdergaande dekolonisatie. Bovendien wil de nieuwe culturele en historische site toerisme in Kinshasa *boosten*.¹⁰⁶ Ondanks het uit balans brengen van de westerse claims op Afrikaanse objecten door Mobutu, werden restitutieprocessen tussen België en Congo gekaderd binnen een paternalistisch ontwikkelingsparadigma. Dit verklaart een demagogisch dekolonisatieproces, waar de eerste stenen van het Zaïrees cultureel patrimonium met Belgische middelen en capaciteit werden gelegd. De intentieverklaring van voormalige president Joseph Kabila en de opening van het nieuw museum in Kinshasa geven blijk van een hernieuwde aandacht voor cultureel erfgoed en een mogelijk restitutieproces.

“De competitie voor cultureel erfgoed is een race om identiteit”¹⁰⁷ **Besluit**

De euforie over restitutie na Macrons discours kan worden betwijfeld. De UNESCO-conventie van 1970 erkent staten als de natuurlijke erfgoedvoogden, maar laat geen retroactieve regels toe. Het beperkend karakter van de UNESCO- en UNIDROIT-conventies doet vermoeden dat de tijdsgeest niet rijp is voor een erkenning van het recht op erfgoed van gedekoloniseerde staten. In het cultuurconcept van de UNESCO wint een romantisch beeld op cultuur het van een rechtenbenadering. Enerzijds is er de vooronderstelling dat cultuurfgoed tot natiestaten toebehoort, anderzijds zorgt de relativistische benadering slechts voor openingen in het debat op basis van traditionele claims op

103 Interview met J. Ibongo door XXX, 21-11-2018.

104 Y. Whan-woo, 'Korea building museum for DR Congo', *Korea Times*, 28-07-2016, http://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2018/07/120_210575.html (20-12-2018).

105 D. Schüler, P. Dolega & S. Degreif, 'Social, economic and environmental challenges in primary lithium and cobalt sourcing for the rapidly increasing electric mobility sector', in: *European Policy Brief Strategic Dialogue on Sustainable Raw Materials for Europe (STRADE)*, 6, 2018, p. 1-27.

106 Interview met J. Ibongo door XXX, 21-11-2018.

107 Vrije vertaling van: "The competition over cultural property is a race to appropriate identity" in: E. Barkan, *Amending historical injustices*, p. 22.

cultuur.¹⁰⁸ Met nativistische claims verdedigen een deel van diaspora en brongemeenschappen hun authentieke verbondenheid met culturele objecten. Het bestendigen of reconstrueren van een authentieke cultuur wordt dan de inzet van het debat. Dit bewijst hoezeer erfgoed in de onderhandeling tussen staten, instellingen en actoren als machtsinstrument ingezet kan worden.¹⁰⁹ Cultureel erfgoed werd na het verwerven van onafhankelijkheid een belangrijke inzet van intellectuele ontvoogding van de voormalige kolonies. Het speelde mee in de opbouw van een nationale identiteit van jonge Afrikaanse staten. Culturele koloniale objecten, aanvankelijk trofeeën van het succes van het westers kolonialisme, werden sinds de jaren zeventig trofeeën van culturele ontvoogding in een race voor de toe-eigening van identiteit tussen jonge staten en gemeenschappen. Identiteit is zowel belangrijk in de competitie tussen naties als in de vorming van gemeenschappen en de rechten van de diaspora.¹¹⁰ De strijd om het geheugen is een bevestiging van de identiteit, zoals Johannes Fabian argumenteert.¹¹¹

Tot dusver woedt het restitutedebat in België nog niet in de politieke arena, maar blijft het bij academische en activistische acties voor restitutie. De toespraak van voormalig minister Reynders berustte in de toegang tot een gedeeld patrimonium en kende tegelijk een belangrijke rol toe aan de “diaspora”. Een heropleving van het nativisme kan echter de weg openen naar een fragmentarische verzoening met de voormalige kolonisator. Bijgevolg wordt voorbijgegaan aan de Congolese staat. In de Belgische context richten politieke actoren zich in de eerste plaats naar de Congolese diaspora.¹¹² Felwin en Sarr benadrukte dat Afrikaanse staten zelf beschikken over de manier waarop culturele objecten in de brongemeenschappen kunnen worden gesocialiseerd.¹¹³ Om toekomstige restitutieprocessen in België in te luiden dient men de gekwetste achillespees van de kolonisatie aan te pakken. Hiervoor zijn officiële excuses voor het geweld waarmee de kolonisatie gepaard ging aan de orde, of verdergaand kan er naar moreel herstel gekeken worden. Een voorwaarde voor restitutie vereist een erkenning van de realiteit van het koloniale verleden en de gevolgen hiervan.¹¹⁴ Het westers politiek discours over restitutie onthult een verschuiving van de ‘ontkenning van gelijktijdigheid’. Macron wekte immers de indruk dat restitutie vorm krijgt dankzij de politieke wil van westerse staten. Het veranderlijk discours gericht naar leden van de diaspora en de “Afrikaanse jeugd”, dat ook tot uiting komt in België, gaat echter voorbij aan het continu discours van Afrikaanse staten voor herstel en restitutie sinds de jaren zeventig.

108 T. H. Eriksen, *Between universalism and cultural relativism*, p. 133.

109 P. Bienkowski, *Authority and the Power of Place*, p. 38.

110 Een deel van de identiteit schuilt ook in de strijd tegen het eurocentrisme, ingezet door postkoloniale denkers en verdergezet met ‘decoloniality’.

111 J. Fabian, *Time and the other*, p. 176-177.

112 N. Wittman, ‘Reparations - Legally Justified and Sine qua non for Global Justice’, *Peace and Security, Global Justice: Theory, practice, rhetoric*, 2(9), 2016, p. 199-219.

113 F. Sarr en B. Savoy, *Rapport sur la restitution*, p. 27.

114 R.E. Howard-Hassmann, ‘Moral Integrity and Reparations for Africa’, in: J. Torpey, *Politics and the Past. On Repairing Historical Injustices*. Lanham, 2003. p. 193-215.

Wereldmusea in Europa, verbonden aan het breder cultuurconcept van de UNESCO, worstelen met een ethisch universalisme en essentialistische representatie van 'de ander'. Belgische beleidsmakers worstelen op hun beurt met de claim van een gedeeld erfgoed dat in realiteit ongelijk verdeeld is.¹¹⁵ Desalniettemin is er een verschuivende 'ontkenning van gelijktijdigheid' terug te vinden in de representatie van 'de ander'. Het Africamuseum stapt immers weg van een louter evolutionistische blik in een ver verleden en legt de focus op het heden en de toekomst, maar gaat voorbij aan een ongelijk verdeeld verleden tussen België en Congo.¹¹⁶ Politieke erkenning van diaspora-activisten compenseert ongelijke postkoloniale relaties. Johannes Fabian waarschuwt voor het socialiseren van 'de ander' om de afstand in gelijktijdigheid te kunnen overbruggen.¹¹⁷ Het representeren van 'de ander', ingebed in het cultuurconcept van de UNESCO, zonder 'de ander' verscherpt mogelijks de strijd om identiteit tussen staten en gemeenschappen. Dit geldt ook voor het invullen van de noden van 'de ander' in een westers discours over restitutie. Argumenten die immers stellen dat de vraag tot restitutie niet leeft in Congo vullen immers een discours in, maar blijven onduidelijk over de verantwoordelijkheid en een mogelijk engagement in België.

Volgens Johannes Fabian kan de 'ontkenning van gelijktijdigheid' hersteld worden als de etnografie, de studie van 'de ander' als een communicatieve praktijk of een "wederkerige dialoog" wordt ingevuld. Fabian pleit voor de ontwikkeling van "een processuele en materiële theorie, die ingaat tegen de hegemonie van een taxonomische en representatieve benadering" van 'de ander'.¹¹⁸ Een herdenken van de hedendaagse postkoloniale binaire reflexen tussen Oost en West (of Noord en Zuid) kan de weg openbreken naar een communicatief restitutieproces tussen staten, erkend in hun gelijktijdigheid. In België is een gedeelde introspectie een mogelijke basis voor een dialoog met de Congolese staat over de toekomst van een "gedeeld" verleden.

115 S. Van Beurden, *The Pitfalls of Shared Heritage*.

116 Z. Strother, 'Eurocentrism still sets the terms of restitution African Arts', *The Art Newspaper*, 08-01-2019, <https://www.theartnewspaper.com/comment/eurocentrism-still-defines-african-art> (25-09-2019); P.H. Chamon & V. Lage Coutinho, *Resisting the denial of coevalness*, p. 7-8.

117 J. Fabian, *Time and the other*, p. 178.

118 Mijn vertaling van: "(...) a processual and materialist theory apt to counteract the hegemony of taxonomic and representational approaches (...)". J. Fabian, *Time and the other*, p. 156.

Inleiding - Introduction

Jos van Beurden, Kathleen M. Adams & Paul Catteeuw 305

Wetenschappelijke artikelen

Francesca Blockeel, Portugal en zijn kolonies: dekolonisering en teruggave van kunst 341

Lies Busselen, De tijd haalt ons in – Hoe het restitutedebat een lens biedt op een verschuiving in de “ontkenning van gelijktijdigheid” 361

Elsbeth Dekker, Tano Toba Saga – Een menselijk verhaal en het recht 389

Valerie Mashman, “Looted in an Expedition against the Madangs” Decolonizing History for the Museum 407

Jonas Van Mulder, Gedeeld erfgoed? – Archiefgemeenschappen en de restitutie van kennis 433

Essays

Placide Mumbembele Sanger, La restitution des biens culturels en situation (post)coloniale au Congo – Entre enjeu politique et sauvegarde du patrimoine 459

Willy Durinx, Roselyne Francken & Paul Catteeuw, 473

De collectie Hans Christoffel in het MAS

Jos van Beurden, Niet alles is roofkunst – Wat te doen met andere koloniale collecties? 495

Nieuw onderzoek

Paul Catteeuw, Het *Arsip Toraja* Platform Projects 513

Besprekingen

*John Klein Nagelvoort, *Toean Stammeshaus. Leven en werken in koloniaal Atjeh* (Willy Durinx) 519

*Hugo DeBlock, *Artifak, Cultural Revival, Tourism, and the Recrafting of History in Vanuatu* (Vincent Boele) 521

*Jisgang Nika Collison & alii, *Indigenous Repatriation Handbook: Prepared by the Royal BC Museum and the Haida Gwaii Museum at Kay Llnagaay* (James D. Nason) 526

*Wayne Modest & Robin Lelijveld, *Woorden doen er toe. Een Incomplete Gids voor woordkeuze binnen de culturele sector* (Jos van Beurden) 532

*Rik Pinxten, *Kuifje wordt volwassen. Over de dekolonisering van de geest* (Wim Manuhutu) 533

Summary 536

Personalia 541

